

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमोऽध्यायः]

[स्तुतिः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं

सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।

हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं

प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥१:१॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।

पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥१:२॥

अतृप्तः पुनः पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।

जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥१:३॥

जनमेजय उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥१:४॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 193v–195v, C₄₅ ff. 201v–203v, C₀₂ ff. 267r–270r, K₈₂ ff. 1v–3v, K₁₀ exp. 44, 43 lower and then upper leaf; (1.62cd–2.22 are missing), K₇ ff. 209v–211v, K₃ ff. 227v–229v (collated only up to 1.15ab), M ff. 1r–3v, E pp. 580–585; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

1a cf. ŚDhU 10.6: आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥

2c cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना 4ab = MBh 13.112.9ab

1a न्तमनन्त°] C₉₄ C₄₅ C₀₂ K₈₂ K₁₀ K₇ K₃ ME; न्तमन्त° C₄₅ • °पारं] C^Σ K₇ ME; °पारं K₈₂ K₁₀ K₃
1b सुसूक्ष्म°] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ K₃ ME; शुसूक्ष्म° C₀₂ • °जगत्सुसारम्] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₇ ME;
°जगत्सुसारं C₀₂, °जगत्सुसारं K₁₀, °जगत्सुसारम् K₃ 1c °भिरासमग्रं] C^Σ K₈₂ K₁₀ K₇ K₃ E; °भिर्यत्समग्रं
M (unmetr.) 1d वृष°] C₉₄ C₄₅ C₀₂ K₈₂ K₁₀ K₇ K₃ ME; °वृषो C₉₄ 2b सहस्राध्यायमु°]
C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ K₃ M; सहस्राध्यायमु° C₀₂, सहस्राध्यायुरु° E 2c पर्व चास्य] C₉₄ K₈₂ K₁₀ K₇ M^{pc};
पर्वज्वास्य C₄₅, पर्वमस्य C₀₂ K₃ M^{ac} E • शतं पूर्णं] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ K₃ ME; त C₀₂ 2d श्रुत्वा]
C₉₄ C₀₂ K₈₂ K₁₀ K₇ K₃ ME; श्रुत्वा C₄₅ • भारतसंहिताम्] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ M; भारसंहिता C₀₂,
भारतसंहितं K₃, नारादसंहिताम् E 3a अतृप्तः पुनः पप्रच्छ] em.; अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₉₄, अतृप्तः पुनः
पप्रच्छ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₀₂, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ K₃, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ M, अतृप्ता पुनः
पप्रच्छ E 3b वैशम्पायन°] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ K₃ ME; वेसम्पायन° C₀₂ 3c जनमेजय यत्पूर्वं] em.;
जनमेजयेन यत्पूर्वं C₉₄ C₄₅ K₇ K₃ E, जनमेजये यत्पूर्वं C₉₄, जन्मेजयेन यत्पूर्वं C₀₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₈₂,
जनमेजयेन यत्पूर्वं K₁₀, जन्मेजयेन यत्पूर्वं M 3d तच्छृणु त्वम°] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₇ ME; तच्छृणु त्वम° C₀₂,
— — — — K₁₀, तच्छृणु स्वम° K₃ • °तन्द्रितः] C₀₂ K₈₂; °तन्द्रितम् C₉₄ C₄₅ K₇ K₃ ME, — — — — K₁₀
4 जनमेजय] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ K₃ ME; जन्मेजय C₀₂ 4a भगवन्स°] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇ E; भगवन्
स° C₀₂, भगव स° K₃, भगवं स° M • °धर्मज्ञ] C^Σ K₁₀ K₇ ME; °ज्ञ K₈₂, °धर्मज्ञः K₃ 4b विशारद]
C₉₄ K₁₀ K₇ K₃; °विशारदः C₄₅ C₀₂ K₈₂ E, °विशारदम् M 4c अस्ति धर्मं] C₉₄ K₈₂ K₁₀ K₇ E; अस्ति धर्मः
C₄₅, अस्ति धर्म C₀₂ M, अधर्म K₃ • परं गुह्यं] C₉₄ K₁₀ K₃ ME; परो गुह्य C₄₅, परं गुह्य C₀₂ K₈₂, परगुह्यं
K₇

द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्विजोत्तम ।
 कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥१:५॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
 व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥१:६॥
 अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
 शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥१:७॥
 जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥१:८॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]
 ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
 स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥१:९॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।
 निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥१:१०॥

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।

5a द्वैपायन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; द्वैपायन° C₀₂ • °मुखोद्गीर्ण°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °मुखोद्गीर्ण°
 C₀₂, °मुद्गीर्ण° K₃, मुखं गीर्णं M^{ac}, मुखो गीर्णं M^{pc}, मुखोद्गीर्ण° E 5b धर्मं वा यद्वि°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E;
 धर्मं यत्तद्वि° C₄₅, धर्मवत्यद्वि° C₀₂, धर्मं वा यद्वि° K₃, धर्मवाक्यं द्वि° M • °त्तम°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃E;
 °त्तम°: C₀₂, °तम°: M 5c हि मे तृप्तिं°] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; हि मे तृप्ति K₃, प्रसादेन M 5d यत्नात्तपोधन°]
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यत्नात्त××न C₉₄, यत्ना तपोधन: C₀₂, यत्ना तपोधन K₃, यत्नन्तपोधन M 6 वैशम्पायन
 उवाच°] C^ΣK₈₂K₁₀K₇K₃M^{pc}E; omitted in M^{ac} 6a राजन्न°] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; राजन्न° K₃,
 राजन्न° M 6b °ख्यानमनुत्तमम्°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; °ख्यानमुत्तमम्° C₄₅, °ख्यानमुत्तमम्° C₀₂, °धर्मव्याख्यानमुत्तमं°
 K₃ (hypermetr.) 6c °प्राप्तं°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; °प्राप्त C₀₂ 6d °धर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME;
 °र्म° C₀₂ • शृणोतु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; शृणोत C₀₂ • मे°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; मे°
 C₄₅ 7a °कर्तारं°] C^ΣK₈₂K₇K₃ME; °कर्तन्तं K₁₀ 7b °व्रत°] C^ΣK₈₂K₁₀K₇K₃E; °प्रत° M •
 °यणम्°] C₉₄C₄₅K₁₀ME; °यन C₀₂, °यण: K₈₂, °यनं K₇, °यणं K₃ 7d °परम्°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME;
 °न्वितम्° C₀₂K₃, °परं K₁₀ 8a °र्थं प्रश्नैकं°] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °र्थं प्रश्नैकं C₉₄K₃, °र्थप्रश्नैकम्° C₀₂E,
 °र्थप्रश्नैकं M 8b प्रभ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₃ME; प्रभु° C₀₂, प्राभ° K₇ 8c °धरो°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇K₃ME;
 °×रो C₉₄, °धरा K₁₀ 8d °न्वित:°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °न्वितं C₀₂K₃M 9a ज्ञेया°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇M;
 ज्ञेयं C₄₅C₀₂, ज्ञेय K₃, भूयो E 9b °वर्ण°] C^ΣK₈₂K₁₀K₇K₃M; °वर्णा° E • °वर्जिता°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₃ME;
 °वर्जितं C₀₂, °वर्जिता: K₇ 9c °व्यञ्जन°] C^ΣK₈₂K₁₀K₇K₃M; °व्यञ्जन° E 9cd °मुक्तमक्ष°°]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °मुक्त अक्ष° C₄₅, °मुक्तं अख° K₃, °मुक्तं अक्ष° M 9d किमु तत्परम्°]
 C₉₄K₈₂K₇E; किमत: परम् C₄₅C₀₂, किमतपरं K₁₀K₃M 10a °चार्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ME;
 °चार्य° C₀₂K₇K₃ 10ab °सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇K₃ME; °विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुलं°
 C₀₂, °सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम्° K₁₀ 10d किमु तत्परम्°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; किमत: परम् C₄₅M,
 किमतपरं C₀₂K₃ 11 °राग उवाच°] C^ΣK₈₂K₁₀K₇ME; °रागोवाच K₃

देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।
 यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥१:११॥
 कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।
 स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।
 एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥१:१२॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अतिसंशयकष्टं ते पृष्ठो ऽहं द्विजसत्तम ।
 दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥१:१३॥
 कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् ।
 सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥१:१४॥
 तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
 सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥१:१५॥
 हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
 यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥१:१६॥
 न त्वया विदितं किञ्चिज्जिज्ञास्यसि कथं द्विज ।

11b cf. KūrmP 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

11a देहे क्षं] C₉₄C₀₂K₇; देहात्क्षं C₄₅, देहक्षं K₈₂K₁₀K₃ME • याते] C^ΣK₈₂K₁₀K₇ME;
 यान्ते K₃ 11b °ग्निशिवादिभिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; °ग्निशिवादिभि C₀₂, °ग्निं शि×दिभि K₃
 11c °दूतैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; °दूतै C₀₂K₃ • नीतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃; नीत्वा C₀₂,
 नीतः M, नीता E 11d निरञ्जनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; निरञ्जन C₀₂ 12a °पाशैः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; °पाशै C₀₂, °पाशै K₃ • बद्धो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; बाद्धो C₄₅, बद्ध
 K₃ 12b निर्देहश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M^{pc}E; निर्देहः स C₀₂, निर्देहस्य K₃, निर्देहन्म M^{ac} • व्रजेत्]
 C^ΣK₈₂K₇K₃ME; भवेत् K₁₀ 12c स्वर्गं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्वर्ग C₀₂K₃M • स] C^ΣK₈₂K₇K₃E;
 सं K₁₀M • याति] K₈₂K₁₀K₇K₃M; यान्ति C^ΣE 12e संशयं] C^ΣK₇ME; संशये K₈₂, संशयो
 K₁₀K₃ 12f °तुमिच्छामि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; °तुमि C₄₅ 13 अनर्थयज्ञ उवाच] C^ΣK₈₂K₁₀K₇K₃ME;
 omitted in K₈₂ 13a अतिसंशयकष्टं ते] C₄₅K₈₂K₁₀K₇M^{pc}; अतिशंस/य/कष्टन्ते C₉₄, अतिशंसयकष्टम्मे
 C₀₂M^{ac}E, अतिसंशयकष्टो मो K₃ 13b द्विजसत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; च द्विजोत्तमः C₀₂,
 द्विजसत्तमः K₃ 13c °ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; °ज्ञेय C₀₂K₁₀K₃ME • मनुष्यैस्तु] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME;
 मनुष्यैश्च C₄₅, मनुष्यैःपु C₀₂, मनुष्यैस्तु K₃ 14a कर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃M; अनर्थयज्ञ उवाच ॥
 कर्म° C₀₂E • °हेतुः] C₄₅; °हेतु C₉₄K₈₂K₁₀K₇K₃ME, °हेतु C₀₂ • शरीरस्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME;
 शरीरस्य C₀₂ 14b उत्पत्तिर्नि°] M; उत्पत्तिनि° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, उत्पत्तिनि° C₀₂K₃ • च यत्]
 C^ΣK₈₂K₇ME; च यः K₁₀, यत् K₃ 14c सुकृतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; सुकृतकृतन् C₀₂, सुकृत
 K₃ • चैव] C^ΣK₈₂K₁₀K₇ME; वापि K₃ 14d °हृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; °हृतः C₀₂
 15a तेनैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; तेनैव C₀₂K₃ • संयाति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सा यान्ति
 C₀₂K₃, सा याति M 15b वा] C^ΣK₁₀K₇ME; च K₈₂K₃ 15c सुख°] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E;
 सुखं M • °दुःखं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇M; °दुःख C₀₂K₁₀E 15d °सम्भवम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M;
 °सम्भवः C₀₂E 16a °न्द्र] C^ΣK₈₂K₇ME; °न्द्रः K₁₀ 16b देहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; देहे C₀₂,
 देह K₁₀M • नृणाम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; नृणा C₄₅C₀₂ 16c यं कालपाशमित्याहुः] em.; यं
 कालपाशमित्याहु C₉₄C₄₅K₈₂, कालपासेति सत्वाह C₀₂, यं कालपाशमित्याहु K₁₀K₇E, कालपाषेति /पस्त्वे/ह
 M 16d °व्रत] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; °व्रतः C₄₅C₀₂ 17a विदितं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME;
 विदित C₀₂ 17ab किञ्चिज्जि°] C₄₅M; किञ्चिद्वि° C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, किद्वि° C₉₄, किञ्चि जि°
 C₀₂ 17b कथं द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; ×××××××× /म त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि/
 (cancelled) कथं द्विज C₀₂

कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥१:१७॥
 कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।
 त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥१:१८॥
 कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।
 त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥१:१९॥
 मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
 अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥१:२०॥
 समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
 शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥१:२१॥
 षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।
 द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥१:२२॥
 त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
 एषा चतुर्युगा संख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥१:२३॥
 मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
 कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥१:२४॥
 दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
 रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१:२५॥

22 K₁₀ omits verses 22–24

17c कालपाशं च] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; कालपाषेति M **17d** वेत्तुमर्हसि] C^ΣK₈₂K₁₀; वेत्तुमूहसि K₇,
 वक्तुमर्हसि ME **18a** कला°] C₉₄C₄₅K₈₂^pK₁₀K₇ME; काला° C₀₂K₈₂^{ac} • °कालं च] C^ΣK₈₂K₁₀K₇;
 °कालश्च ME **18b** °कलां] C₉₄C₀₂K₁₀E; °कला C₄₅K₇, °विधि K₈₂, °कला: M **18c** त्रुटिद्वयं]
 C₉₄C₀₂K₇E; त्रुटिद्वय C₄₅K₁₀, त्रुटिद्वयं K₈₂M • °मेषस्तु] C₄₅C₀₂K₁₀K₇ME; °मेवस्तु C₉₄, °मेषद्वि°
 K₈₂ **18d** निमेषद्वि°] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; निमेषाद्वि° M **19a** °गुणिता] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; °गुणितं
 M **19b** काष्ठा वै त्रिंशतिः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; वै त्रिंशता C₄₅, काष्ठा वै त्रिंशति C₀₂, काष्ठान्वै त्रिंशति M
19c मुहूर्तश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇M; मुहूर्त C₄₅, मुहूर्तञ्च E **19d** मानुषेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME;
 मानुषश्च C₀₂ • °त्तम] C^ΣK₈₂K₇^pE; °तम: K₁₀M, °त्तम: K₇^{ac} **20a** मुहूर्त°] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; मुहूर्ता
 M, मुहूर्त E **20c** °रात्रं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; °रात्र M **20d** °नीषिणः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; °नीषिन
 M **21a** समा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; मास C₀₂ • °मासाश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °मासश्च
 C₀₂E, मासाहुः M **21b** काल°] C^ΣK₈₂K₁₀ME; कला° K₇ **21c** शतं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M; शत°
 E **21b** मानुष°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; माणुष्य° C₄₅C₀₂ (unmetr.) **22a** षष्टिं चैव] C^ΣK₇M;
 षष्टिं वर्ष° K₈₂, omitted in K₁₀, षष्टिश्चैव E **22b** °युगः] C^ΣK₈₂K₇; omitted in K₁₀, °युग ME
22c द्विगुणः कलिसंख्यातो] C^ΣK₈₂K₇; omitted in K₁₀, कलिसंख्यास्तु द्विगुणो M, द्विगुणा कलिसंख्यातो
 E **22d** द्वापरो युग संज्ञितः] C^ΣK₈₂K₇; omitted in K₁₀, द्वापरः युगः संज्ञिकम् M, द्वापरे युग संज्ञितः
 E **23a** त्रेता] C₉₄C₄₅K₈₂E; त्रेता C₀₂M, omitted in K₁₀, त्रेता K₇ • त्रिगुणा] C^ΣK₈₂K₇E;
 त्रिगुणो M, omitted in K₁₀ • ज्ञेया] C^ΣK₈₂K₇E; ज्ञेयः M, omitted in K₁₀ **23b** °युगः]
 C^ΣK₈₂K₇M; omitted in K₁₀, °युग E **23d** ह्ये°] C^ΣK₈₂ME; omitted in K₁₀, हे° K₇ •
 °सप्ततिः] C^ΣK₈₂K₇E; °सप्तति M, omitted in K₁₀ **24a** चैकस्य] C^ΣK₈₂^pK₇M^pE; omit-
 ted in K₈₂^{ac}K₁₀M^{ac} **24b** °क्तं] C^ΣK₈₂K₇E; °क्त M, omitted in K₁₀ **24c** कल्पो] C₄₅;
 कल्प C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME, omitted in K₁₀ • मन्वन्त°] C^ΣK₈₂K₇E; न्वन्त° M^{ac}, मन्वन्त° M^p,
 omitted in K₁₀ **24d** °दश] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; °दशं C₄₅, omitted in K₁₀ • संख्यया]
 C^ΣK₈₂K₇E; संख्या M, omitted in K₁₀ **25b** °आहः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; °आह C₉₄ •
 परिकल्पितम्] C₉₄K₇; करिकल्पितम् C₄₅, परिकल्पितः C₀₂K₁₀ME, परिकीर्तिताः K₈₂ **25d** °दर्शिभिः]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; °दर्शिभि M

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
 अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥१:२६॥
 परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
 अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥१:२७॥
 यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
 कालचक्रं भ्रमत्वेव विश्रमं न च विद्महे ॥१:२८॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।
 कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्क्वचित् ॥१:२९॥
 चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।
 कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥१:३०॥
 एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
 अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥१:३१॥

[परार्धादि]

विगतराग उवाच ।
 श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।
 परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥१:३२॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
 प्रयुतं नियुतं कोटिर्बुद्धं वृन्दमेव च ॥१:३३॥
 खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।

29ab ≈ UMS 12.34cd: कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः 29 ≈ KūrmP 1.11.32: कालः
 सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्वशे ॥ 30d = MBh 12.220.41d
 = GarP 1.108.7d 34ab = BrahmanḍaP 3.2.101

26a प्रलीयन्ते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; प्रलीयते C₄₅ 26b सर्वं च] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; सर्वश्च°
 M 26c अहागमे] C^ΣK₈₂K₇; अहाग K₁₀, अहरागमे M (unmetr.), अहागमे E 26d °पद्यन्ते]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; °पद्यन्ति M 27a °र्ध°] C^ΣK₈₂K₇ME; °र्ध° K₁₀ 27cd °वाहुर्भृ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 °वाहुर्भृ° C₀₂K₁₀M 27d महर्षयः] C^ΣK₈₂K₁₀E; महयः K^{ac}₈₂, महर्षयः K₇, महर्षिभिः M 28a °आर्क°]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇M^{pc}E; °आर्का° M^{ac} • °तारेन्दु] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; °तारेन्दु M 28b दृश्यते त्विह]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; दृश्यन्दिह C₄₅, दृश्यते त्विहः C₀₂, दृश्यते त्विहः M 28c °त्वेव] C₉₄K₈₂K₇E; °त्वेव
 C₄₅K₁₀M, °त्वेव C₀₂ 28d °श्रमं] C^ΣK₈₂K₇E; °श्रमो K^{ac}₈₂, °श्रामन् K₁₀, °श्रामो M • विद्महे]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; विग्रहे C₄₅, विद्यते M 29b कालः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M; काल E 29c कालस्य]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇M^{pc}E; कालःस्य M^{ac} • वशगाः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M; वशगा E 29d कालवशकृ°]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; कालो वशकृ° M 30b देवराजा] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; देवराज ME • °त्तम] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E;
 °त्तमः M 31a कालो] C₉₄C₄₅K₈₂; काल C₀₂K₁₀K₇ME 31b ब्रह्मा विष्णुः परः] C₄₅; ब्रह्मविष्णुपरः
 C₉₄K₇M, ब्रह्मा विष्णु परः C₀₂K₈₂K₁₀, ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.) 32a श्रुतं वै] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; श्रुतो
 वः M • °चक्रं तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °चक्रस्य C₀₂, °चक्रत्तु M 32b विनिःसृतम्] corr.; विनिःसृतम्
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇ME (unmetr.) 32c परार्धं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; (प/राद्धं च C₉₄, परार्धञ्च M^{ac},
 परार्धञ्चे M^{pc} • परं चैव] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; पराञ्चैव M 32d वः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M^{ac}; नः M^{pc},
 यः E • °दीपितम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; °दीयतां M 33 अनर्थयज्ञ उवाच] C^ΣK₈₂K₁₀K₇ME; omit-
 ted in K^{ac}₈₂ 33b सहस्र°] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; साहस्र° M • °युतं] C^ΣK₈₂K₇ME; °तन् K₁₀
 33cd कोटिम°] C^ΣK₈₂K₁₀ME; कोटिर° K₇ 33d °बुद्धं] C^ΣK₈₂K₁₀ME; °बुद्धं K₇ 34a निखर्वं
 च] C^ΣK₈₂K₇E; निखर्वं तु K₁₀, निसर्वञ्च M 34b शङ्कुः] corr.; शङ्कु C^ΣK₈₂K₁₀K₇M, शंख E
 • पद्मं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; पद्म M

समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥१:३४॥
 सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।
 परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥१:३५॥
 परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
 पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥१:३६॥

[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।
 ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् ।
 कति चाङ्गुलिमूर्ध्वेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥१:३७॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।
 देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥१:३८॥
 पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।
 ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥१:३९॥
 शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।
 दश नाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥१:४०॥

[भूभृतां नामानि]

[पूर्वतः]

34cd E omits 34cd-35

39cd cf. BrahmanḍaP 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्चने

34c समुद्रो] C²K₈₂K₁₀K₇; समुद्र° M, omitted in E • मध्यमन्तं च] C²K₈₂^{ac}M; मध्यमान्तं च K₈₂^{pc}, मध्यमन्तञ्च K₁₀, मध्यमन्तश्च K₇, omitted in E 34d परार्धं च परं तथा] C²K₈₂K₁₀K₇; परार्द्धपरद्वेगुणाम् M, omitted in E 35b परार्धं] K₇; परार्ध C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀M, परार्ध C₉₄, omitted in E 35c परार्ध°] C²K₈₂K₁₀M; परार्ध K₇, omitted in E 35d °संख्या] C²K₈₂K₁₀K₇; °संख्या M, omitted in E 36ab परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः] C²K₁₀K₇^{pc}; परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मति K₈₂K₇^{ac}, परात्परतरन्नास्ति इति मे निश्चिता मति M, वृन्दञ्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च । परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ॥ E 36e °वेद°] C₉₄E; °वेद C₄₅C₀₂K₁₀K₇ (unmetr.), °वेदा K₈₂, °वेदैः M 36f °आख्याता] C₉₄C₄₅K₈₂; °आख्यातं C₀₂K₁₀K₇ME • °त्तम] C²K₈₂K₁₀K₇E; °तम M 37a ब्रह्माण्डं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; ब्रह्माण्ड C₀₂ 37b प्रमाणं प्रापितं क्वचित्] conj.; प्रमाणञ्चापितं क्वचित् C²K₈₂K₁₀E, प्रमाञ्चापितत् क्वचित् K₇, प्रमाणञ्चापितां कति M 37c °ध्वेषु] em.; °ध्वेषु C²K₈₂K₁₀K₇ME 37d सूर्यस्त°] C²K₈₂K₁₀K₇E; यो M^{ac}, शूर्यो M^{pc} • महीम्] C₄₅C₀₂K₈₂M; महीम् C₉₄, मही K₁₀K₇E 38a ब्रह्मा°] C²K₈₂K₁₀K₇E; ब्रह्म° M • प्रसंख्यातुं] C²K₈₂K₇M; प्रसंसा तु K₁₀, च संख्यातुं E 38b शक्यं क°] K₈₂K₁₀E; शक्या क° C²K₇, सक्याङ्क° M 38c देवास्ते] C²K₈₂K₁₀K₇E; देवतापि M 38d मानुषाणां च] C²K₈₂K₁₀K₇E; मानुषार्नेञ्च M^{ac}, मानुषानाञ्च M^{pc} 39c पुराख्यातो] C²K₈₂K₁₀K₇; पुराख्यातं M, ममाख्यातो E 40a शिवाण्डा°] C²K₈₂K₁₀K₇E; शिवाण्ड° M^{ac}, शिवाण्डे° M^{pc} 40b सर्वेषामिव भूभृताम्] conj.; सर्वेषामिव भूरिताः C₉₄C₄₅K₇, सर्वेषामेव भूरिताः C₀₂, सर्वेषामिव भूरिता K₈₂, सर्वेषामेव भूरिणाम् K₁₀, सर्षपा इव भाविता M, सर्वेषामेव भूरिमां E 40c दिशा°] C²K₈₂K₇ME; शिवा° K₁₀ 40d ब्रह्माण्डे] C²K₈₂K₁₀K₇E; ब्रह्माण्डा M • कीर्तितं शृणु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; य च कीर्तितम् C₄₅, कीर्तिता शृणु M

सहासहः सहः सह्यो विसहः संहतो ऽसभा ।
प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥१:४१॥

[आग्नेये]

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।
दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ।
आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ॥१:४२॥

[याम्ये]

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ।
संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ॥१:४३॥

[नैरृते]

नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ।
नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ॥१:४४॥

[वारुणे]

वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ।
बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।
भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥१:४५॥

[वायव्ये]

नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।

41a सहासहः] K₇; साहासह C^२K₈₂K₁₀ME • सहः सह्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सहः सज्ञा C₄₅, सहो सहा M, सहः सज्ञो E **41b** विसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विसह C₀₂M • ऽसभा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सहा M, सभाः C₄₅, सता E **41c** प्रसहो] C^२K₈₂K₁₀K₇M; प्रसहेः E • प्रसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; प्रसहः? C₀₂, सप्रहः E • सानुः] C^२K₈₂K₁₀; सानु K₇ME **41d** पूर्वतो] C^२K₈₂K₁₀K₇M; पूर्वतो E **42a** भासनो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; भास C₀₂, भासतो E • भानुः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; भानु C₄₅M **42b** द्युतिमो] C^२K₈₂K₁₀M; द्युतिनो K₇E **42c** दीप्ततेजाश्च तेजाश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; दीप्ततेजाश्च तेजश्च C₄₅, दीप्ततेजस् तेजश्च M (unmetr.), दीप्ततेजश्च तेजाश्च E **42d** तेजा तेजवहो] C^२K₈₂K₁₀K₇E; तेजतेजयह M **42e** आग्नेये] C^२K₈₂K₁₀E; आग्नेय K₇, आग्नेर्ये M • त्वेतदा°] C^२K₈₂K₁₀K₇E; त्वेचमा M **42f** शृण्वथ] C^२K₈₂K₁₀K₇E; शृणुथ M • द्विज] C^२K₈₂K₇ME; द्विजः K₁₀ **43b** संयमो] C^२K₈₂K₁₀K₇E; संयम M • यमुनो] C₉₄C₄₅K₁₀; यमनो C₀₂K₇, यमुना K₈₂, यमतो M, यमुना° E • यमः] C^२K₈₂K₁₀K₇E; यन M **43c** संयनो यमनोयानो] K₈₂; संयमो यमनोयानो C₉₄C₀₂E, संयमो यमुनोयानो C₄₅K₁₀, संयमा यमनो यामो K₇, यमियुग्मा यनो यानः M **43d** यनियुग्मा यनोयनः] K₁₀; यनियुग्मा नयो यनः C₉₄C₀₂K₈₂, यनियुग्मा नयो नयः C₄₅, यनियुग्मा नयो यमः K₇, दशमा याम्यमाश्रुता M, यनियुग्मा नयोयन E **44a** नगना नन्दो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; नगजा नन्दो C₄₅, नगनागेन्द्र M, नगनो नदो E **44b** नगरो नगनन्दनः] K₁₀M^{ac}; नगरोरगनन्दनः C₉₄K₇, नगरोरगनन्दनः C₄₅, नगरोरो नन्दनः C₀₂, नगरोरगनन्दनः K₈₂, नगरो नननन्दनः M^{pc}, नगरोरगनन्दनः E **44c** नगर्भो] C^२K₈₂K₇E; नृगर्भो K₁₀, नगर्भ M • गहनो गुह्यो] C^२K₈₂K₁₀K₇; गहनो गुह्य M, गहनो गुह्ये E **44d** गूढजो] C^२K₈₂K₁₀K₇E; गूढजो M • तत्परः] C^२K₈₂K₁₀K₇E; तत्परम् M **45a** वारुणेन] C^२K₈₂K₁₀K₇M; वारुणे च E **45b** शृणु] K₁₀M; शृङ्गो C₉₄C₄₅K₈₂K₇, शृङ्गो C₀₂, मूढे E **45c** बभ्रः सेतुर्भ°] corr.; बभ्रं सेतुर्भ° C₉₄C₄₅, बभ्रं सेतु भ° C₀₂, बभ्रः सेतु भ° K₈₂, बभ्रं सेतुर्भ° K₁₀, बभ्र सेतुर्भ° K₇, बभ्र सेतु भ° M, बभ्रूस्सेतुर्भ° E **45d** प्रभवोद्भव°] C^२K₈₂K₁₀K₇E; प्रभवोद्भव° M • °भाजनः] C^२K₈₂K₁₀K₇M; °भाजन E **45e** भरणो] C₄₅K₇; भरण C₉₄K₈₂, भरणां C₀₂E, भरणा K₁₀, भरणः M **45f** दशैते] C^२K₈₂K₁₀E; दशैते K₇, दशैता M • °आलयाः] C^२K₈₂K₁₀K₇; °आलया ME **46a** नृगर्भो] C^२K₈₂K₁₀K₇E; नृगर्भा M • °गर्भश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; °गर्भाश्च C₀₂K₈₂ME **46b** देवगर्भो] C^२K₈₂K₁₀K₇E; देवगर्भ M

वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्को वृषभध्वजः ॥१:४६॥
ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् वृषजो वृषनन्दनः ।
नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥१:४७॥

[उत्तरे]

सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।
सतः सत्य लयः शम्भुर्दश नायकमुत्तरे ॥१:४८॥

[ईशाने]

इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।
इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥१:४९॥

[मध्यमे]

अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।
अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥१:५०॥

[परिवाराः]

सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतम् ।
शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥१:५१॥
सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।
अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतम् ॥१:५२॥
एकैकस्य परिवारो नियुतः पृथगेव च ।

46c °गर्भश्च] C²K₁₀K₇E; °गर्भाश्च K₈₂, °गर्भोश्च M 46d वृषाङ्को] C²K₈₂K₁₀K₇E; वृषाङ्गो M • वृषभ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; वृष×° C₀₂ 47a ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्] C²K₈₂K₁₀K₇; वृषज्जवृषनन्दश्च M, ज्ञानवाज्य तथा सत्य° E 47b वृषजो वृषनन्दनः] C²K₁₀K₇E; वृषनन्दनः K₈₂, दशनायक वायवे M 47cd नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂E; नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विजः C₀₂K₁₀, नायका दश वायव्ये कीर्तिता य मया द्विज K₇, कीर्तितो यं मया द्विप्र यथा तथ्येन सुव्रतः M 48a सुलभः] C²K₈₂K₁₀K₇M; सुरभः E • सुमनः] C²K₈₂K₁₀E; सुमनाः K₇, सुमनो M • सौम्यः] C²K₈₂K₁₀K₇E; सौम्य M 48c सतः सत्य] corr.; सत सत्य C²K₇, सत्यसत्य K₈₂, सुत सत्य K₁₀, सुतः सत्य M, सत सत्या° E • लयः] C²K₈₂K₁₀ME; लयं K₇ 48cd शम्भुर्द°] C₉₄C₄₅K₁₀E; शम्भु द° C₀₂K₈₂K₇, शम्भुर्द° M 48d °नायकमु°] C²K₈₂K₁₀K₇M; °नायक उ° E 49a वज्र] C²K₈₂K₁₀K₇E; व्रजः M 49b °वर्षणः] C²K₈₂K₁₀M; °×/र्षणम् K₇, °दर्यं च E 49c इलनो वलिनो ब्रह्मा] C²K₈₂K₁₀K₇E; इलिनो वलिनो ब्रह्मः M 49d दश°] C₉₄K₈₂K₇E; दशै° C₄₅C₀₂K₁₀, दिशै° M • नायकाः] C²K₈₂K₁₀K₇E; नायका M 50a अपरो विमलो मोहो] C²K₈₂K₁₀K₇E; अपरः विमला मोहा M 50b निर्मलो म°] em.; निमलो म° C₉₄, निर्मलोन्म° C₄₅K₇, निर्मलोन्म° C₀₂E, निमलोर्म° K₈₂K₁₀, निर्मलोन्म° M 50c अक्षयश्चाव्ययो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; अक्षयाश्चाव्ययो C₀₂, अक्षयश्चाव्ययं M, अक्षयश्चाव्ययो E 50cd विष्णुर्व°] C₉₄C₄₅K₇E; विष्णु व° C₀₂K₈₂M, विष्णुर्व K₁₀ 50d मध्यमे दश] C₉₄C₄₅K₇; मध्यमो दश C₀₂K₈₂, वरवर्षणः K₁₀, मध्यमो दशः M, मध्यमे दशः E 51a सर्वेषां] C²K₈₂K₁₀ME; सर्वेषा K₇ • दशमीशानां] C²K₈₂K₁₀K₇M; दशरीशानां E 51b परिवार°] C₉₄C₀₂K₁₀K₇ME; परि° C₄₅, परिवारं K₈₂ 51d सहस्रैः] C²K₈₂K₁₀K₇E; सहस्रै M • °वारितम्] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; °वारिता C₀₂, °वारितः M, °वारिताः E 52ab एकैकम्°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; एकैकं म° C₀₂K₈₂M 52b परिवारितम्] C²K₈₂K₁₀K₇; परिवारितः M, परिवारितमाः E 52c अयुतं] E; अयुतैः C²K₈₂K₇M, अयुतै K₁₀ • प्रयुतैर्वृन्दैः] C²K₈₂K₁₀E; प्रयुतै वृन्दैः K₇, प्रयुतैर्भृत्य M 52d प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] corr.; प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः C₉₄C₄₅K₈₂K₇, प्रयुतेर्नियुतैर्वृतः C₀₂, प्रयुतै नियुतै वृतः K₁₀, प्रयुतः नियुतैः वृतः M, प्रयुतं नियुतैर्वृतः E 53a परिवारो] C²K₈₂K₁₀K₇; परिवार M (unmetr.), परिवारो E (unmetr.) 53b नियुतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; नियुत C₀₂ • च] C²K₈₂K₁₀K₇ME; चः K₇

कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥१:५३॥
 दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।
 वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥१:५४॥
 खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।
 दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥१:५५॥
 शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
 पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥१:५६॥
 समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
 मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥१:५७॥
 अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
 परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।
 एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥१:५८॥

[प्रमाणम्]

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्ब्रुवतो मम ।
 चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुर्ण्डस्य तादृशम् ॥१:५९॥
 कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।
 अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥१:६०॥
 सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।

53c कोटिभिर्दशकोट्येन] $C_{94}C_{02}E$; कोटिभिर्दशकोट्येन C_{45} , कोटिभिर्दशकोट्येन $K_{82}K_7$, कोटिभिर्दशकोट्येन: K_{10} , कोटिभिः परिवाराणि कोटिभिर्दशकोटिकम् M 53d एकैकः परिवारितः] $C_{45}K_{82}E$; एकैकः परिवारितः C_{94} , एकैकपरिवारितः $C_{02}K_{10}K_7$, एकैकपरिवाराणां M 54a दशकोटिषु एकैकं] $C_{45}C_{02}K_{10}E$; दशकोटिषु एकैकं $C_{94}K_{82}K_7$, दशकोट्येषु एकैकं M 54b वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम्] $C^{\Sigma}K_{10}$; वृन्दवृन्दवृत्तैर्वृतं K_{82} , वृन्दवृन्दभृतैर्वृतं K_7 , वृन्दवृन्देषु एकैकं M, वृन्दवृन्दं वृत्तैर्वृतः E 54c वृन्दवर्गेषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; वृन्दवर्गभिः तैर्वृतम् M 54d खर्वभिः परिवारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; खर्वभिः परिवारितम् K_7 , खर्वभिः परिवाराणि M, खर्वभिः परिवारितः E 55a खर्ववर्गेषु एकैकं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; खर्ववर्गेव एकैकम् M 55b दशखर्वगणैर्वृतम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; दशखर्वगणैर्वृतम् C_{45} , दशखर्वगणे वृत्तं K_7 , दशखर्वेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् M, दशखर्वगणैर्वृतः E 55c खर्वेषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$; खर्वेषु K_7 55d शङ्कुभिः परिवारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; शङ्कुभिः परिवारितः E 56a पृथगेकैकं] em.; पृथगेनैव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$, पृथगेनैव C_{45} 56b वारितम्] K_{82}^pM ; वारितः $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$, तं K_{82}^{ac} 56d समुद्रैः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; समुद्रैः C_{94} , समुद्रैः C_{45} • वारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; वारितः E 57a तथैव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; तथैव C_{02} 57b मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्] $C^{\Sigma}K_{82}M$; मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् K_{10} , मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतं K_7 , मध्ये शङ्ख्यायुतैर्वृतः E 57c मध्यसंख्येषु] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; मध्यसांख्यो च M, मध्ये शंखेषु E 57cd एकैकमनन्तैः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; एकैकं मनतैः K_7 , एकैकं अनन्तैः M 57d वारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$; वारितः E 58b परार्धपरिवारितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; परार्धपरिवारितम् C_{02} , परार्धपरिवारितम् । अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितं M, परार्धपरिवारितः E 58d वारितम्] $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$; वारितः K_{10} , वारितः E 58e कथितो] $C^{\Sigma}K_{82}K_7M$; कथितो K_{10} , कथिता E 58f शक्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; शक्यं C_{02} • सांख्यमुं] $C_{94}C_{02}K_{10}M$; सांख्यमुं C_{45} , सांख्यमुं K_{82} , सांख्यमुं K_7 , सांख्यमुं E 59a प्रमाणं] $C_{02}K_{82}K_7ME$; प्रमाणं $C_{94}C_{45}$, प्रमाणं K_{10} 59b संक्षेपाद्ब्रुवतो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; संक्षेपाद्ब्रुवतो C_{45} , संक्षेपाद्ब्रुवतो K_7 , संक्षेपं ब्रुवतो M 60a कोटिकोटि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; कोटीकोटि M 60a च परीमाणं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; च परीमाणं C_{45} (unmetr.), परीमाणञ्च M 60b ब्रह्मणा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; — C_{02} • कीर्तितम्] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; कीर्तिताः C_{02} , कीर्तितः $K_{82}M$

विंशकोटिष्वङ्गुलीषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥१:६१॥
 प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।
 ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥१:६२॥

[व्यासाः]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।
 ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥१:६३॥
 वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।
 तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥१:६४॥
 बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।
 पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥१:६५॥
 एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।
 इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्श्लोकसहस्रिकम् ॥१:६६॥
 अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।
 सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥१:६७॥
 षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।
 दश पञ्चसहस्राणि त्रिविषाय अभाषत ॥१:६८॥
 चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
 त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥१:६९॥
 त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।

61cd The folio in K₁₀ ends with ऊर्ध्व°, and the folios that may have contained verses 1.61d–2.22 are missing.

61c विंशकोटिष्वङ्गुलीषु] conj.; विंशकोटिषु गुल्मेषु C²K₈₂K₁₀K₇E, विंशकोटि विना गुल्मे M **61d** ऊर्ध्वतस्त°] C²K₈₂K₇E; ऊर्ध्व° — K₁₀, ऊर्ध्वतो त° M • रविः] C²K₈₂K₇M; रवि E **62a** प्रमाणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; प्रणामं C₄₅ **62c** ब्रह्माण्डं चा°] K₈₂; ब्रह्माण्डश्च C₉₄C₄₅K₇M, ब्रह्माण्डाश्चा° C₀₂, ब्रह्माण्डाश्चा E • °मेयाणां] C₉₄K₈₂ME; °मेयाणा C₄₅C₀₂K₇ **62d** °कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °कीर्तिताः C₀₂, °कीर्तितः M **63b** °सत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; — मः C₀₂ **63c** पूर्णं] C₉₄C₀₂K₈₂E; पूर्वं C₄₅, पूर्ण K₇, पूर्वं M **63d** मातरिश्वा] C²K₈₂K₇E; मातरिश्वा M • °तथम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °तथा C₀₂M **64a** संक्षिप्य] C²K₈₂K₇E; संक्षिप्यः M **64b** प्राप्तं चोशनसं] C₄₅K₈₂K₇; प्राप्तं चौशनसं C₉₄, प्राप्त×औशनसं C₀₂, प्राप्ताश्चोशनसम M (unmetr.), प्राप्तश्चोशनसं E **64c** संक्षिप्य] C²K₈₂K₇E; संक्षिप्यः M **64d** प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः] C²K₈₂K₇E; प्राप्तध्वञ्च बृहस्पति M **65b** सूर्यं] C₀₂E; सूर्यस् C₉₄K₈₂K₇, सूर्य C₄₅M • त्रिंशत्स°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; त्रिंशत्स° C₀₂M **65c** °विंशत्सहस्राणि] corr.; °विंशहस्राणि C₉₄, °विंशसहस्राणि C₄₅C₀₂K₈₂K₇M, °विंशत्सहस्राणि E **65d** मृत्युं प्राह] C²K₈₂K₇E; मृत्यु प्राहः M **66a** °विंशत°] E; °विंश° C²K₈₂K₇M **66b** कीर्तितम्] E; कीर्तितः C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME, कीर्तिताः C₀₂, कीर्तित K₇^{ac} **66c** वसिष्ठाय] C₉₄C₀₂K₈₂ME; विशिष्ठाय C₄₅, वहिष्ठाय K₇ **66d** विंशत्श्लो°] corr.; विंशत्श्लो° C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, विंशत्श्लो° C₄₅, त्रिंशत्श्लो° M **67a** अष्टादशसहस्राणि] C²K₈₂E; आष्टादशसहस्राणि K₇, वसिष्ठेदशसहस्रं M **67c** सारस्वतस्त्रि°] em.; सारस्वता त्रि° C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, सारस्वतास्त्रि° C₄₅, सारस्वत तृ° M • °धामाय] C²K₈₂K₇ME; omitted in K₈₂^{ac} **67d** सहस्रदश] C²K₈₂K₇E; सहस्रदश M **68b** भर°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; भार° C₀₂, सन° M **68d** अभाषत] C₉₄C₄₅K₈₂; अभाषत C₀₂, अभाषतः K₇E, मभासतः M **69b** अन्तरी°] C²K₈₂K₇E; अन्तरि° M **69c** त्रय्यारुणिं] corr.; त्रय्यारुणि C₉₄C₄₅K₈₂M, त्रय्यारुणि C₀₂E, त्रय्यारुणि K₇ **69d** अभाषत] C₉₄C₀₂K₇; अभाषतः C₄₅, स्वभावतः K₈₂, मभासतः M, ह्यभाषत E **70a** त्रय्यारुणि°] corr.; त्रय्यारुणि° C²K₇, त्रय्यारुणि° K₈₂E, त्रय्यारुणि° M • विप्रेन्द्रो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; विप्रेन्द्र C₀₂M **70b** धनंजय°] C²K₈₂K₇ME; धन° K₈₂ • °भाषत] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; °भाषतः C₄₅ME

द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥१:७०॥
 कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
 कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥१:७१॥
 ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
 गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्वर्यात्मनाय तु ॥१:७२॥
 राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
 सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥१:७३॥
 तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।
 शक्तिः पराशरं प्राह जतुकर्णाय वै ततः ॥१:७४॥
 द्वैपायनं तु प्रोवाच जतुकर्णो महर्षिणम् ।
 रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥१:७५॥
 रोमहर्षेण प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
 दश द्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
 मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥१:७६॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

76ab ≈ BrahmāṇḍaP 3.4.67ab: मया चैतत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये

71b °मुनिः] C²K₈₂K₇E; °मुनि M 71c कृतंजयाद्वि°] C₉₄K₈₂E; कृतंजया द्वि° C₄₅C₀₂K₇,
 धनञ्जय द्वि° M • °श्रेष्ठ] C²K₈₂K₇M; °श्रेष्ठ E 71d ऋणंजय°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; ऋणंजाय°
 C₄₅ • °महात्मने] C²K₈₂K₇E; °मभाशतः M 72a प्राप्तो] C²K₈₂K₇; प्राप्तः M, प्राप्तो E
 72b महर्षिणे] C²K₈₂K₇E; महर्षिणः M 72c गौतमाच्च] C²K₈₂E; गौतमाश्च K₇, गौतमेन M
 72cd भरद्वाजस्तस्माद्वर्यात्मनाय] em.; भरद्वाजस्तस्माद्वर्यद्वताय C₉₄C₀₂K₈₂K₇, भरद्वाजस्तस्माद्वर्यद्वताय C₄₅,
 भरद्वाज तस्मा हर्यद्वताय M, भरद्वाजस्तस्माद्वर्याद्वताय E 73a राजश्रवास्त°] em.; राजश्रव त° C²K₈₂E,
 राजश्रव त° K₇, राजर्षव त° M 73c °शुष्मात्त°] C²K₇ME; °शुष्मा त° K₈₂ 73cd प्राप्तस्तु°]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; प्राप्त तृ° C₀₂ 73d भो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; omitted in C₄₅ 74b वृक्षः]
 C²K₈₂K₇E; वृक्ष M • °भाषत] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; °भाषतः C₀₂ME 74c शक्तिः पराशरं] C²K₈₂K₇E;
 शपरासर M^{ac}, शक्ति परासर M^{pc} 74d जतु°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; तु° C₄₅, जंतु° M 75a द्वैपायनं तु]
 em.; द्वैपायनस्तु C²K₈₂K₇M, द्वैपायनाय E 75b जतुकर्णो महर्षिणम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; जतुकर्णा महर्षिणः
 C₀₂, जकर्णो महर्षिणं K^{ac}, जंतुकर्णमहर्षिणा M, जतुकर्णमहर्षिणा E 75d °मुनिः] C²K₈₂K₇; °मुनि ME
 76a °हर्षेण] M; °हर्षाय C²K₈₂K₇, °हर्षणाय E 76b °बुद्धये] C²K₈₂K₇E; °बुद्धयः M 76b पुराणं
 सम्प्रकाशितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; पुराण सम्प्रकाशितां C₀₂ 76e मानुषाणां] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E;
 मनुषाणां C₄₅, मानुषाना M • हितार्थाय] C²K₈₂K₇E; हित्यथाय M 76f भूयः] C²K₈₂K₇; भूय ME
Colophon: नामाध्यायः प्रथमः] C²K₈₂K₇; नामाध्यायः प्रथमः श्लोक ७७ M, नाम प्रथमोऽध्याय E

[द्वितीयो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।

श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् ।
प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥२:१॥
शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः ।
कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥२:२॥
कस्य वा लयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः ।
का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥२:३॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि ।
देवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥२:४॥
अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धृतम् ।
न प्रभुर्नतरस्तत्र न दण्ड्यो न च दण्डकः ॥२:५॥
न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् ।
नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥२:६॥
न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः ।
ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥२:७॥
न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः ।
नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥२:८॥
नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्स्त्रियश्चैव शिवालये ।

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 195v–197r, C₄₅ ff. 203v–204v, C₀₂ ff. 270r–270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 3v–4v, K₁₀ exp. 43 and 42 (sic!; it broke off at 1.62d and resumes at 2.23), K₇ ff. 211v–213r; E pp. 585–588; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

5ab cf. LinP 1.21.71ab: नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

1a जनाग्रेण] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; जना _ C₉₄ 2b ब्रह्माण्डा°] C^ΣK₈₂K₇; ब्रह्माण्ड E 2c ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ज्ञेया C₀₂ 2d कति] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; कति: C₀₂ 3a लयनं ज्ञेयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; लयनं C₄₅, लक्षणं ज्ञेयं E 3b वासिनः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; वासिरानः C₄₅ 3c का] em.; को C^ΣK₈₂K₇, किं E • प्रजा ज्ञेया] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; प्रजा_या C₉₄ 4b न त्वं] C^ΣK₈₂K₇; तत्त्वं E • °हसि] C^ΣK₈₂E; °हसि K₇ 4c देवतै°] C₉₄C₄₅K₈₂; देवतै° C₀₂K₇E • शक्तिर्] C₉₄; शक्ति C₄₅C₀₂K₈₂K₇E 5a अगम्यगमनं] C₉₄C₄₅K₈₂E; अगम्यगमनं C₀₂, अगम्यगमनं K₇ 5b गुह्या°] K₇E; गुहा° C^ΣK₈₂ • समुद्धृतम्] em.; समुद्धितम् C^ΣK₈₂, समुद्धितं K₇, समुद्धितम् E 5c प्रभुर्न°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; प्रने° C₀₂ 5d दण्ड्यो] C₀₂K₈₂K₇; दण्डो C₉₄C₄₅, दण्ड्या E • दण्डकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; ण्डकः C₄₅^{ac}, पण्डकः C₄₅^{pc} 6a सत्यो] C^ΣK₈₂K₇; सत्यौ E • तत्र] C^ΣK₈₂K₇; तत्रा E 6b नो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; _ C₉₄ 6c नानृजुर्न] em.; नात्रजुर्न C₉₄E, नात्रजुर्न C₄₅K₇, नात्रजुर्न K₈₂, नात्रजु न C₀₂ 6d न तृष्णा न च] C^ΣK₇E; न च तृष्णा न K₈₂ • ईर्ष्यता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; ईर्ष्यता: C₀₂, ईर्ष्यता E 7a क्रोधो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; क्रोधौ C₀₂ 7b सूयकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; सूयकः C₄₅, स्तेयकः E (unmetr.) 7d शठो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; शठो C₀₂, शठे E • मत्सरः] C^ΣK₈₂K₇; मत्सरा: E 8a व्याधिर्न] C₉₄C₄₅K₈₂E; व्याधि न C₀₂K₇ • जरा तत्र] C₄₅K₇; जरास्तत्र C₉₄C₀₂K₈₂E 8b विक्लवः] C^ΣK₈₂K₇; विक्लव E 9a मानव°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; मा_व° C₉₄

न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥२:९॥
 गर्वदर्पं न तत्रास्ति कूरमायादिकं तथा ।
 याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥२:१०॥
 अनर्थी ब्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः ।
 न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥२:११॥
 द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते ।
 मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥२:१२॥
 आहूतसम्प्लवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा ।
 न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्क्वचित् ॥२:१३॥
 न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते ।
 न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥२:१४॥
 न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।
 ताराग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥२:१५॥
 न जपो नाहिकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् ।
 न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यन्मरकं तथा ॥२:१६॥
 तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् ।
 अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥२:१७॥
 हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते ।
 देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥२:१८॥
 परार्धद्विगुणोत्सेधो विस्तारश्च तथाविधः ।
 अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥२:१९॥
 अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे ।
 प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहाणि च ॥२:२०॥

16d cf. 19.48cd: विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्मरकसाधनम् **17c** cf. MBh (Indeces) 14.4.2743: ऐश्वर्यगुणसंपन्नाः क्रीडन्ति च यथासुखम्, and BrahmāṇḍaP 1.26.1: महादेवस्य महात्म्यं प्रभुत्वं च महात्मनः । श्रोतुमिच्छामहे सम्यगैश्वर्यगुणविस्तरम् ॥

9c प्रशंसास्ति] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; प्रशंसाश्च E **10c** तत्रास्ति] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_7E$; तत्रा K_{82}^{ac} **11a** ब्रज तं] $C^{\Sigma}K_{82}E$; ब्रजस्तं K_7 **11c** कर्म ना°] em.; कर्मन $C^{\Sigma}K_{82}K_7$, कर्मणा E **11d** कलिः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7^{pc}$; कलि $K_7^{ac}E$ **12a** च न त्रेता] $C_{02}K_{82}K_7E$; च न त्रेता C_{94} , च त्रेता न C_{45} **12b** कृतं चा°] $C_{02}K_{82}$; कृतश्चा° $C_{94}C_{45}K_7E$ **12c** मन्वन्तरं न तत्रास्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; मन्वन्तरास्ति C_{02} , मन्वन्तरनन्त तत्रास्ति K_7 **12d** कल्पश्चैव] $C^{\Sigma}K_7E$; कल्पं चैव K_{82} **13a** आहूत°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; आभूत° E **13b** ब्रह्मरात्रिदिनं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; ब्रह्मरात्रिदिवस् E **13c** जन्ममरणं तत्र] $C_{02}K_{82}E$; जन्ममरणं तत्र $C_{94}C_{45}$, जन्ममरणान्तरत K_7 **13d** आपदं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; अपदं E **14a** चाशापाश°] $C_{45}K_7^{pc}$; च सायाश° $C_{94}C_{02}K_{82}K_7^{ac}E$ • °बद्धो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; °बद्धो C_{02} , °वृद्धो E **14b** °मोहं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; °मोहो C_{94} **14c** देवा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; देवो C_{45} **15b** गन्धर्वा] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; गन्धर्वो E **16a** जपो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; जपो C_{94} • नाहिकस्त°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; नाहिक तं C_{45} **16d** न तिर्यन्मरकं] em.; नातिर्यन्मरकस् $C_{94}C_{02}K_{82}$, नातिर्यन्मरकन् C_{45} , नातिर्यन्मरकस् K_7 , न तीर्थन्मरकन् E **18a** हरेच्छाप्रभवाः] K_7 ; हरेच्छप्रभवाः $C^{\Sigma}K_{82}$, हरेच्छाप्रभवा E **18c** वर्ज्यानि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; वर्ज्यानि E **19a** °गुणोत्सेधो] conj.; °गुणोच्छेधा $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, °गुणोच्छेधा C_{02} , °गुणाच्छेधा E **19b** विस्तारश्च] K_7 ; विस्तारं च $C^{\Sigma}K_{82}E$ • °विधः] K_7 ; °विधा $C^{\Sigma}K_{82}E$ **19c** अनेकाकार°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; अनेकार° C_{94} **20a** अन्ये] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; बहु° E **20c** षण्डाश्च] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; घण्टाश्च E **20d** °रुहाणि] C_{02} ; °रुहानि $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, °सहानि E

स्वादुमूलफलाः स्कन्धलताविटपपादपाः ।
 कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥२:२१॥
 तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः ।
 तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥२:२२॥
 परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् ।
 परार्धद्वयविक्षेपा योजनानां द्विजोत्तम ॥२:२३॥
 ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज ।
 अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यज्वैति कश्चन ॥२:२४॥
 शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेदम्यहम् ।
 भोगमक्षय तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥२:२५॥
 शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः ।
 परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥२:२६॥
 बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये ।
 परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥२:२७॥
 भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनामघोरालयमाश्रिताः ॥२:२८॥
 कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥२:२९॥
 कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥२:३०॥
 ईशानस्य कलाः पञ्च वक्त्रस्यापि चतुष्कलाः ।
 अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥२:३१॥

After कामरू°, C₀₂ has two folios missing (ff. 271–272) and resumes only at 3.30b

21a स्वादु°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; स्वाधु° C₉₄ • °मूल°] C°K₇E; °मूला K₈₂ • °फलाः] conj.;
 °फला C°K₈₂K₇E 21b स्कन्ध°] conj.; स्कन्द° C°K₈₂K₇E 22c °बालाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇;
 °वराः E 23c °द्वय°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °द्व° K^{ac} • °विक्षेपा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; विज्ञेया
 E 23d °त्तम] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; °त्तमः K₈₂ 24b बलशक्तिश्च भो द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 omitted in K^{ac}₈₂, तव शक्तिश्च भो द्विज E 24c अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 omitted in K^{ac}₈₂ 24d न तिर्यज्वैति कश्चन] K^{pc}₈₂K₇; न तिर्यज्वैति कश्चन C₉₄C₄₅K₁₀E, न तिर्यं चेति
 कश्चन K^{ac}₈₂ 25c भोगमक्षय त°] em.; भोगमक्षयस्त° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.), भोगमयास्तु त°
 E 25d °मृत्युर्न] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °मृत्यु न K₁₀ 26b प्रभाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; प्रभा E
 26d °शानानां] C₉₄C₄₅K₈₂E; °शानाना K₁₀, °गानाना K₇ • स्मृतालयः] C₉₄K₁₀K₇; स्मृतालय C₄₅,
 स्मृतालयं K₈₂, स्मृतालया E 27a °भाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °भा E 27b ज्ञेयास्त°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇;
 ज्ञेया त° K₈₂E • °आलये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °आलयं E 27d दिश°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 दिशि K₁₀ 28a °प्रभाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °प्रभा E 28b दक्षिणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 दक्षिण° E • दिशम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; दिशिम् C₄₅E 28d °घोरा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °घोरा°
 E • °श्रिताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °श्रिता E 29b पश्चिमां] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; पश्चिमा C₄₅ •
 दिश°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; दिशि° K₇ • °श्रिताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °श्रिता E 29d सद्यमिष्टा°]
 C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; सद्यमिष्ट्वा° K₈₂ • स्मृतः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; स्मृताः C₄₅ 30b उत्तरां] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E;
 उत्तरा C₄₅ • दिशम्] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दिशिम् C₉₄ 30d °लयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °लय
 K₇ 31a कलाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; कला E 31b चतुष्कलाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; चतुष्कले E
 31d वामदेवा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; वामदेव° K₁₀

सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः ।
 अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥२:३२॥
 संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥२:३३॥
 शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् ।
 शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥२:३४॥
 अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च ।
 कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥२:३५॥
 गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तप्त्वा च वै पुनः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥२:३६॥
 सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज ।
 दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥२:३७॥
 स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् ।
 स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् ।
 न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥२:३८॥
 यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः ।
 ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥२:३९॥
 कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् ।
 अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन् ।
 त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥२:४०॥

37ab Cf. ŚDhU 2.104: त्रिः प्रदत्त्वा महीं पूर्णा...

32a ज्ञेयाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ज्ञेया E 32b संसारं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; संसा^o C₄₅ 32c °त्रिंशत्क°]
 corr.; °त्रिंशत्क° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • ह्येताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ज्ञेयाः E 32d °सत्तम]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇; °सत्तमः K₁₀E 33a संख्या वर्णा] C₄₅K₇; संख्या वर्णा C₉₄K₁₀, संख्या वर्णा K₈₂,
 संख्या वर्णा E 33b एकैकस्य] C₉₄K₁₀K₇E; एकैकस्य C₄₅K₈₂ 33d बोधव्यास्त°] em.; बोधव्या
 त° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 34a °कृष्ट्या] C₉₄C₄₅K₁₀E; कृष्टा K₈₂K₇ 34b योगं सदाभ्यसेत्]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; योग समभ्यसेत् K₁₀ 34c °योगं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °योग E 35c °तप]
 E; °तपः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) 35e शक्येत] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; शक्येत C₄₅, शक्येते E
 35f देवै°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; देवै° K₇ • °धन] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; °धनम् C₄₅ 36a गन्तुं]
 C₉₄C₄₅K₈₂E; गन्तु K₁₀K₇ • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; शक्यन्ते E 37a °द्वीप°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E;
 °द्वीप° K₇ • °समुद्राणि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °समुद्राय K₁₀ 37c गन्तुं] C₉₄C₄₅K₈₂E; गन्तु K₁₀, गन्तु
 K₇ • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; शक्यन्ते E 38a स्वदेहान्मांस°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; स्वदेहान्मांस°
 K₇, स्वदेहान्मांस° E 38a °स्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °स्व K₁₀ 38e न तत्र गन्तुं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E;
 न तत्र गन्तुं न C₄₅ 38f °दुष्करैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °दुष्कृतः K₁₀ 39c °दान°] C₄₅K₇E; °दानं
 K₈₂, °दानं K₁₀ 39d °पारगः] C₄₅K₈₂K₇E; °पारगाः C₉₄K₁₀ 39a ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇; ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु K₁₀, ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु E 39b भुङ्क्ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀;
 (भुङ्क्ते) K₇, भुक्त्वा E • °गः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °गाः K₈₂ 40b धर्मो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E;
 धर्म K₇ 40e °कलनात्काल°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °कलना काल° K₁₀

॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः ॥

Colophon: नामाध्यायो द्वितीयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; नामाध्याय द्वितीयः K₁₀, नाम द्वितीयो ऽध्यायः E

[तृतीयोऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।

किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।

कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥३:१॥

कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।

कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥३:२॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।

आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥३:३॥

श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।

चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥३:४॥

गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।

देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥३:५॥

ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।

तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥३:६॥

दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः ।

Testimonia for this chapter: P₅₇ exp. 215r–215v (breaks off after 3.14d and resumes at 4.8a), C₉₄ ff. 197r–198v, C₄₅ ff. 204v–206r, C₀₂ ff. 273r–273v (broke off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 4v–6r, K₁₀ exp. 42, 47 (upper), 48 (lower), K₇ ff. 213r–214v, E pp. 588–591; C² = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 5ab C₄₅ reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5–7ab.

3cd cf. LiñP 1.10.12cd–13ab: धारणार्थं महान्दोष धर्मशब्दः प्रकीर्तितः ॥ आधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते । 3 cf. Brahman̄ḍaP 1.32.29: धारणार्थं धृतिश्चैव धातुः शब्दे प्रकीर्तितः । आधारणामहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥; cf. VāyP 1.59.28: धारणा धृतिरित्यर्थाद्भातोर्धर्मः प्रकीर्तितः । आधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥; ~ MatsP 145.27: धर्मेति धारणे धातुर्महत्त्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते । 4 cf. 4.74 below: चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः ॥ 6ab cf. DevīP 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः • cf. also MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

1a आहुः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; आहु E 1d स्मृताः] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇; स्मृता C₄₅, स्मृतः E 2a कौतूहलं] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; कौतूहल E • ममोत्पन्नं] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; समोत्पन्नं K₇ 2b संशयं] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; संशयं C₉₄ 3c आधारणान्म°] P₅₇C₉₄K₁₀; आधारणात्प° C₄₅, आधारणात्म° K₈₂K₇, आधारणे म° E 3d इत्यभिधीयते] C₉₄K₈₂K₇E; इत्यभिधीयते P₅₇, इत्यविधीयते C₄₅K₁₀ 4ab °स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च°] C₉₄; °स्मृतिद्वयो मूर्तिश्च° P₅₇C₄₅K₁₀, °स्मृतिद्वयो मूर्ति च° K₈₂K₇, °स्मृतिद्वयो मूर्तिश्च E 4b °वृषः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °वृष K₇ 4c चतुरा°] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀E; चातुरा° C₉₄K₇ 5a विज्ञेयाः] em.; विज्ञेयः P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, omitted in C₄₅ 5c °मानुष°] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °मानुषि° P₅₇ 6a ब्रह्मणो] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇; omitted in C₄₅, ब्राह्मणो E • भित्त्वा] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; वित्त्वा K₁₀ 6b धर्मः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; धर्म K₁₀ 6d °मध्यमाः] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; omitted in C₄₅ 7a °आक्षी] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇; omitted in C₄₅, °आक्षि E 7b °आद्याः] em.; °आद्या P₅₇K₁₀K₇E, °आढ्याः K₈₂, omitted in C₄₅, °आढ्या C₉₄ • °हराः] K₁₀E; °हरा P₅₇C₉₄K₇, omitted in C₄₅, °×(मा)°: K₈₂

तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।
 एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥३:७॥
 विगतराग उवाच ।
 धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्ताभ्यः पृथक्पृथक् ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥३:८॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।
 बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥३:९॥
 श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
 धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥३:१०॥
 पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
 क्रियायास्त्वभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥३:११॥
 लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधः सुतः स्मृतः ।
 लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥३:१२॥
 क्षेमः शान्तिसुतो विन्ध्यादव्यवसायो वपोः सुतः ।
 यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
 स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥३:१३॥
 विगतराग उवाच ।
 मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।

10 For 3.10–13, see a rather similar passage e.g. in KūrmP 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत । लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत । यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनवः ॥ कामस्य हर्षः पुत्रो ऽभूदेवानन्दो व्यजायत । इत्येष वै सुखोदकः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥ **11cd** ≈ LinP 1.70.295ab: क्रियायामभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; ≈ KūrmP 1.8.22cd: क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; cf. LinP 1,5.37: धर्मस्य वै क्रियायां तु दण्डः समय एव च

7cd तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह] P₅₇C₉₄K₁₀; गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह (eyeskip to 3.5a) C₄₅, तस्य पुत्राश्च योत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह K₈₂K₇, तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E **8** विगतराग उवाच] C₄₅K₈₂P₉₄K₇E; विगतराग उ P₅₇C₉₄K₁₀, omitted in K₈₂ **8b** ताभ्यः] em.; तेभ्यः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E **9a** लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः] C₉₄; लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः C₄₅, लक्ष्मीर्धृतिर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{ac}, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{pc}, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₁₀, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः P₅₇K₇, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः E **9b** पुष्टिर्मेधा] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुष्टि मेधा E • लज्जा] P₅₇C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; लजा K₈₂ **9c** बुद्धिः] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; बुद्धि C₉₄ **9d** सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः] conj.; सिद्धिश्चाभूतिसम्भवाः P₅₇, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₉₄K₈₂K₁₀K₇, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₄₅, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा E **10a** कामः] K₈₂; काम P₅₇C₉₄C₄₅K₁₀K₇, धर्म E **11a** लाभः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; लाभ K₈₂E **11b** पुत्रः] em.; पुत्र C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • श्रुतः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; श्रुतः C₄₅ **11c** त्वभवत्पुत्रो] em.; त्वभयः पुत्रो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, त्वभयः पुत्रो E **11d** दण्डः] corr.; दण्डे C₉₄K₈₂^{ac}, दण्डो C₄₅, दण्डः K₈₂^{pc}K₁₀K₇E • च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तु E **12a** लज्जाया विनयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; लज्जायाः विनयः E **12b** सुतः स्मृतः] K₈₂K₁₀K₇E; सुतः ×× C₉₄, सुतःस्तथा C₄₅ **12c** सुधियः] E; सुधिय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ • पुत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुत्रः E **12d** अप्रमादः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; अप्रमादा K₈₂ **13b** वपोः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; वपो K₈₂ **13d** सिद्धेः] C₄₅K₈₂K₁₀; सिद्धि C₉₄K₇E • व्यजायत] C₉₄C₄₅K₈₂; व्यजायते K₁₀E, व्यजायतः K₇ **13e** स्वायम्भुवे] C₉₄K₈₂K₇; स्वायम्भुवो C₄₅, स्वयम्भुवे K₁₀E • ऽन्तरे त्वासन्] conj.; ऽन्तरे त्वासि C₉₄C₄₅K₈₂, ऽन्तरे त्वासीत् K₁₀, ऽन्तरे त्वासं K₇, ऽन्तरेवासि E **14a** धर्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; धर्मः K₇, धर्मः E

कौतूहलमतीव मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ॥३:१४॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिर्धर्मस्य परिकीर्तिता ।
 दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।
 स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥३:१५॥

[यमनियमभेदः]

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयमानुशंस्यं दमो घृणा ।
 धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥३:१६॥
 एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्नीषिणः ।
 अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्ववहितो द्विज ॥३:१७॥

[यमेष्वहिंसा (१)]

[पञ्चविधा हिंसा]

त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।
 हिंसां पञ्चविधमाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥३:१८॥
 काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।
 तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥३:१९॥

14c In P₅₇, folio 215v ends with कौतूहलमती and the next available folio side (217r) starts with त्वमिष्टगतिः प्रोक्तं in 4.8a. Thus one folio (f. 216), containing 3.14d–4.7, is missing.

15cd cf. Manu 3.171ab: दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते; and also MatsP 142.41: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृग्यजुःसामसंहिताः । इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन् ॥ **15c–f** ≈ MBh Indexes 1.36.10: दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्येतद्धि लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ MatsP 145.30cd–31ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ BrahmanḍaP 1.32.33cd–34ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धाद् द्विधा श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारैर्यमैः स नियमैः स्मृतः ॥ **16cd** ≈ MBh 12.8.17ab: अहिंसा सत्यवचनमानुशंस्यं दमो घृणा **16** ≈ VdhU 3.233.203: आनुशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा च दमः स्पृहा । ध्यानं प्रसादो माधुर्यं मार्जवं च यमा दश ॥

14c कौतूहल°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; कोतूहल° C₄₅ • °तीव मे] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; °तीव मे C₄₅
14d कर्तय] em.; कीर्तय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • °संशयम्] C₉₄K₈₂K₇E; °संशयः C₄₅K₁₀ **15a** श्रुति°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; श्रुतिः C₄₅E **15ab** °द्वयोर्मूर्तिर्ध°] C₉₄; °द्वयो मूर्ति ध° C₄₅K₈₂K₁₀, °द्वयी मूर्ति ध° K₇, °द्वयोर्मूर्ति ध° E **15b** °कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂E; °कीर्तिः K₁₀, कीर्तिताः K₇ **15cd** °बन्धमि°] em.; °बद्ध इ° C₉₄C₄₅K₈₂K₇, °बन्ध इ° K₁₀E **15d** श्रौतस्य] em.; श्रौतस्य C₉₄C₄₅K₇, श्रौत्रस्य K₈₂, सोत्रस्य K₁₀, श्रुतस्य E **15e** स्मार्तो] em.; स्मार्त C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E **16a** नियम°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; नियमै° K₈₂ **16d** °मानुशंस्यं] em.; °मनुशंस्यो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, °मानुशंस्या K₇ **16e** धन्या°] E; धन्यः C₉₄C₄₅K₁₀K₇, धन्यं K₈₂ • माधुर्य°] E; माधुर्य° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ **16f** मार्जवं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; मार्जवश्च E **17b** °माहुर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °माहु म° K₇ **17d** शृणुष्व°] C₉₄C₄₅K₇E; शृणुष्व° K₈₂K₁₀ **18a** बन्धो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; बद्धो K₁₀, बन्ध E **18c** हिंसां] C₉₄K₈₂K₇; हिंसा C₄₅K₁₀E • °विधामाहु°] C₄₅K₈₂K₇; °विधमाहु° C₉₄, °विधान्याहु° K₁₀, °विध प्राहु° E **19a** काष्ठलोष्ट°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; काष्ठलोष्ट° K₁₀ **19b** निर्दयाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; निर्दया E **19c** °भिन्नाङ्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °भिन्नाङ्गा E **19d** °वध्यमवा°] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °वध्यमवा° C₉₄

बद्ध्वा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।
 अनाहता प्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥३:२०॥
 शत्रुचौरभयैघोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
 त्रासनाद्वधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥३:२१॥
 यस्य यस्य हरेद्विक्तं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
 वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्द्वारा निहतः स्मृतः ॥३:२२॥
 विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
 हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥३:२३॥

[अहिंसाप्रशंसा]

अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
 क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥३:२४॥
 नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
 नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ॥३:२५॥
 नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
 नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥३:२६॥
 यो हिनस्ति न भूतानि उद्विज्जादि चतुर्विधम् ।
 स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥३:२७॥
 सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।
 स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥३:२८॥
 अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।
 अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥३:२९॥
 अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।

29d C₀₂ resumes here in exp. 189, f. 273r (sic!) with रमं सुखम्

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37–38

20a भुजोरश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; भुजौरश्च K₈₂E 20b शिरोरुक्कण्ठ°] em.; शिरोरुक्कण्ठ° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇,
 शिरोरुः कण्ठ° E 20c अनाहता प्रियन्त्येवं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अनाहत प्रियन्त्येष K₁₀ 20d वधो बन्धनजः
 स्मृतः] conj.; °नजाः स्मृताः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, °नजाः स्मृता K₇, °नज स्मृतः E 21a °चौरभयैघोरैः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °चौरभयैघोरै K₁₀ 21d अन्यैर्वापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; अन्ये चापि K₇ 22a हरेद्वि°]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; हरे वि° K₁₀ 22b वधः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; वध E 22a °भिभूतानां]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °विभूतानां K₁₀ 22b तद्द्वारा नि°] conj.; तद्वारान्नि° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, तद्द्वारान्नि°
 E 23ab °शस्त्रैर्माया°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; °शस्त्रै मा° K₇, °शस्त्रैर्मया° E 23c हिंसकान्याहु वि°]
 C₄₅K₁₀K₇; हिंसकान्याहुर्वि° C₉₄K₈₂ (unmetr.), हिंसकेत्याहु वि° E 24c परमं धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂E;
 परमं धर्म K₁₀, परमो धर्म K₇ 24d त्यजेत्स दुरात्मवान्] C₄₅K₇E; त्यजेच्छ दुरात्म× C₉₄, त्यजेत्सुदुरात्मवान्
 K₈₂, त्यजेत्स दुरात्मनम् K₁₀ 25b °तरं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °तन् C₄₅E 26d परं तपोधन]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पर तपोधमाः E 27a यो हिनस्ति न] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; यो न हिंसन्ति K₁₀,
 यो हि नास्ति न E 27b उद्विज्जादि] em.; उद्विज्जादि C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, उद्विज्जानि K₈₂ • °विधम्]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °विधि K₇ 27c पुरुषः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुरुष° E 28a °दयां नित्यं]
 C₉₄K₈₂E; °दया नित्यं C₄₅K₁₀, °दया नित्य K₇ 28c यज्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; यज्वा K₁₀ 29a परमं
 ती°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; परन्ती° C₄₅ 30a यज्ञः] C₄₅C₀₂K₁₀E; यज्ञर् C₉₄, यज्ञ K₈₂K₇

अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥३:३०॥
 अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
 अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥३:३१॥
 अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
 अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥३:३२॥

[मांसाहारः]

मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
 स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥३:३३॥
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्च्य पितृन्देवान् ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥३:३४॥
 मधुपर्के च यज्ञे च पितृदेवतकर्मणि ।
 अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥३:३५॥
 क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।
 देवान्पितृश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥३:३६॥
 वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।
 मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥३:३७॥
 मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः ।
 सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥३:३८॥
 वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।

✧

After pādas cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in C²K₈₂K₁₀K₇

34ab = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ UUMS 2.48cd: स्वमांसं परमांसेन यो देहे वृद्धिमिच्छति 34 ≈ Manu 5.52 35 ≈ Manu 5.41: मधुपर्के च यज्ञे च पितृदेवतकर्मणि । अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ 36 = Manu 5.32 (in Olivelle's critical edition; other editions read परोपकृत°)

✧

30c परमं] C²K₈₂K₁₀K₇; परमो E 30d परमा] C²K₈₂K₇E; परमा K₁₀ 31ab (अहिंसा... दमः)] C²K₈₂K₁₀K₇; omitted in E 31c लाभः] K₇; लाभ C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, लाभो C₀₂ 31d परमं] C²K₁₀K₇E; परमा K₈₂ 32a धर्मः] K₈₂K₇; धर्म C₉₄C₄₅E, धर्मो C₀₂, ध K₁₀ 32b अहिंसा परमा गतिः] C²K₈₂K₇; _____ K₁₀, अहिंसा परमो गतिः E 32e अहिंसा परमं ब्रह्म] C²K₈₂E; {अहिंसा परमं ब्रह्म} K₁₀, अहिंसा परमं ब्रह्म K₇ 33a मांसाशनान्नि°] C₉₄C₄₅E; मान्साशन नि° C₀₂, मांसाशनान्नि° K₈₂, मन्सासनान्नि° K₁₀, {मांसाशनान्नि°} K₇ 33d मांसं] C²K₈₂; मांस K₁₀E, मांस K₇ 34a °मांसेन] C²K₈₂K₁₀E; °मासेन K₇ 34b वर्धयितु°] C²K₈₂K₇E; वर्द्धयति K₁₀ 34c पितृन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; पितृन् C₀₂E, {पितृन्} K₁₀ 34d ततो ऽन्यो] C²K₈₂K₁₀K₇; तदन्यो E 35b °दैवत°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °देवत° C₀₂K₁₀ 35c अत्रैव पशवो हिंस्या] C₉₄C₀₂K₇E; अत्रैव पशवो हिंसा C₄₅, अत्रैव पशवो हिंस्यान् K₈₂, _____ K₁₀ 35d नान्यत्र मनुरब्रवीत्] C²K₈₂K₇E; _____ {त्र मनुरब्रवीत्} K₁₀ 36a क्रीत्वा] C²K₈₂K₁₀K₇; कृत्वा E • °प्युत्पाद्य] C²K₈₂K₁₀K₇; °प्युत्पाद्या° E 36b °हृत°] C²K₈₂K₁₀K₇; °हित° E • वा] C²K₈₂K₁₀K₇; च E 36c पितृश्चार्चयित्वा] C²K₈₂K₇; पितृश्चार्चयित्वा K₁₀, पितृश्चार्पयित्वा E 36d मांसं] C²K₈₂K₁₀E; मांस K₇ 37b °शील°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °शल° C₀₂ • °व्रतैः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °व्रतः{ C₄₅ 37c °वृत्तानां] C²K₈₂K₇; °वृत्ताना K₁₀, °वृत्तीनां E 37d न] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; त C₄₅ 38a पर्ण°] C²K₁₀K₇; पर्ण° K₈₂, पर्णा° E 38ab °हाराद°] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E; °हाद° K₁₀^{ac}, °हारा अ° C₄₅K₈₂ 39ab °हारा रा°] C₄₅K₈₂K₁₀; °हाराद्रा° C₉₄C₀₂K₇E

निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ॥३:३९॥
 तस्मान्मांसं न हीहेत बलकामेन भो द्विज ।
 बलेन च गुणाकर्षत्परतो भयभीरुणा ॥३:४०॥
 अहिंसकसमो नास्ति दानयज्ञसमीहया ।
 इह लोके यशः कीर्तिः परत्र च परा गतिः ॥३:४१॥
 त्रैलोक्यं मणिरत्नपूर्णमखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे
 कोटीयज्ञसहस्रपद्ममयुतं दत्त्वा महीं दक्षिणाम् ।
 तीर्थानां च सहस्रकोटिनियुतं स्नात्वा सकृन्मानवः
 एतत्पुण्यफलमहिंसकजनः प्राप्नोति निःसंशयः ॥३:४२॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे अहिंसाप्रशंसा नामाध्यायस्तृतीयः ॥

39d °भोजिभिः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; °भोगिभिः E 40a मांसं] C^ΣK₈₂K₁₀E; मांसं K₇ 40b हीहेत]
 C^ΣK₇E; हीयेत K₈₂K₁₀ 40c गुणाकर्षा°] conj. TÖRZSÖK; गुणाकाशा° C^ΣK₈₂K₁₀K₇, गुणा
 कुर्या° E 41b °यज्ञसमीहया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; °धर्मसमीहया C₀₂, °यज्ञसमीहया: K₇, °धर्मसमीहय
 E 41c यशः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यशः C₀₂ 41d परा गतिः] C₀₂K₈₂K₇; परा गतिः C₉₄,
 पराङ्गतिम् C₄₅K₁₀, परां गतिः E 42a त्रैलोक्यं] C^ΣK₈₂K₇E; त्रैलोक्य K₁₀ • अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे]
 C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; अखिलं(××××××× C₉₄, अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे K₈₂ 42b कोटीयज्ञसहस्रपद्मम्]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ×××××××× C₉₄ • महीं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; मही C₀₂ 42c °कोटि°]
 C^ΣK₈₂K₁₀K₇; °कोटी° E (unmetr.) • स्नात्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; स्ना S C₄₅ 42d °फलमहिंस°]
 C^ΣK₈₂K₁₀E; °फलं त्वहिंस° K₇ • निःसंशयः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ×××× C₉₄, निःसंशय× C₄₅, निःसंशयं
 E Colophon: नामाध्यायस्तृतीयः] C^ΣK₈₂K₁₀; नामाध्यायस्तृतीय K₇, नामस्तृतीयोऽध्यायः E

[चतुर्थोऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।
 यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥४:१॥
 आक्रोशताडनादीनि यः सहेतुः सुदुःसहम् ।
 क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥४:२॥
 वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।
 न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥४:३॥
 वधार्हः पुरुषः कश्चिद्भजेत्पथि भयातुरः ।
 पृच्छतोऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥४:४॥
 न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति
 न स्त्रीषु राजन् विवाहकाले ।
 प्राणात्यये सर्वधनापहारे
 पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥४:५॥
 देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः ।
 सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥४:६॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 198v–201v, C₄₅ ff. 206r–208v, C₀₂ ff. 273v–277r, K₈₂ ff. 6r–9r, K₁₀ exp. 48 (lower) – 50 (upper), K₇ ff. 214v–217r, E pp. 591–597; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

1a ≈ MBh 12.288.45d: सद्भावः सत्यमुच्यते • cf. also BrahmaṇḍaP 3.3.86ab: असद्भावोऽनृतं ज्ञेयं
 सद्भावः सत्यमुच्यते 1cd cf. ŚDhŚ 11.105: स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्टार्थं न गृहति । यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम् ॥
 2 cf. ŚDhŚ 11.82: आकृष्टस्ताडितो वापि यो नाक्रोशेन ताडयेत् । वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥
 5 ≈ MBh 1.77.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन् विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥;
 MBh 12.159.28: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन् विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥;
 MatsP 31.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन् विवाहकाले । Abhidharmakośabhāṣya 24114–24117
 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह): न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन् विवाहकाले । प्राणात्यये
 सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ etc.

1a सद्भावः] C^ΣK₈₂K₇; सद्भाव° K₁₀E 1ab सत्यमित्याहुर्दृ°] C₄₅K₈₂K₇E; सत्यमित्याहुर्दृ° C₉₄,
 सत्यमित्याहुर्दृ° C₀₂, सत्यामित्याहुर्दृ° K₁₀ 1b °प्रत्यय°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; °प्रत्यय° C₀₂, °प्रत्येय°
 K₇, प्रत्यक्ष° E 1c यथाभूतार्थकथनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यथाभूतार्थ° C₀₂^{ac}; यथाभूतार्थ°xक्त कथनं C₀₂^{pc}
 1d तत्सत्यकथनं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; तत्सत्यकथक° C₄₅, कथनं स्मृतं C₀₂^{ac}, सत्यकथनं स्मृतं C₀₂^{pc}
 2a °ताडना°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °नाडना° C₄₅ 2b सुदुःसहम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सुदुःसहं
 C₀₂ 2d सत्यमुदाहृतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; (सत्यमुदाहृतम् C₉₄ 3a °द्यतः] C^ΣK₁₀K₇E;
 °द्यत K₈₂ • शस्त्रं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; शस्त्र C₀₂, सत्य C₄₅E 3b कर्हिचित्] C^ΣE; कर्हिचित्
 K₈₂K₁₀K₇ 3c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सत्य C₄₅E 4b °तुरः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °तुर
 C₄₅ 4c पृच्छतो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; पृच्छते E 4d तद्वापि] C^ΣK₈₂K₇E; तदपि K₁₀ 5a हिनस्ति]
 C₉₄C₄₅K₁₀K₇; हि नास्ति C₀₂K₈₂E 5b राजन्] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; राज न C₀₂, राज्यं न K₈₂
 5c °त्यये] C^ΣK₈₂K₇E; °त्यजे K₁₀ • °पहारे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °प्रहारे C₀₂K₁₀ 6b °मानुष°]
 C^ΣK₈₂K₁₀E; °मानुष्य° K₇ • सत्यं धर्मः परो यतः] C₄₅C₀₂; सत्यं धर्मः पयतः C₉₄, सत्यं धर्म परो यतः
 K₈₂K₇, सत्यधर्म परो यतः K₁₀, सत्यधर्मपरायणः E 6c श्रेष्ठं] C^ΣK₈₂K₇; श्रेष्ठ K₁₀E • वरिष्ठं च]
 C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; वरिष्ठवरिष्ठम्वञ्च C₄₅^{ac} 6d सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; सत्य° C₄₅K₁₀ •
 धर्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; धर्म C₀₂E

सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।
 सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थानं विस्तरम् ॥४:७॥
 सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।
 सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥४:८॥
 सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।
 सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥४:९॥
 अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धिं सत्यमेव विशिष्यते ॥४:१०॥
 सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।
 सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥४:११॥
 तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।
 सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥४:१२॥
 अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिना चरः ।
 सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥४:१३॥
 लोकाः स्थिताः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥४:१४॥
 सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।

9c ≈ VarP 193.36cd: सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव 10 = MBh 1.69.22 = MBh Indeces 13.20.330 = MarkP 8.42 = VDhU 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈ VDh 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते) • cf. ŚDhŚ 11.107: अश्वमेधायुतं पूर्णं सत्यञ्च तुलितं पुरा । अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥ 11 ≈ VarP 193.37: सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च । अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ ≈ VDhU 3.265.4cd-5ab: सत्येन वायुरभ्येति सत्येनाभासते रविः ॥ सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गं सत्येन गच्छति । 13c ≈ VarP 193.37cd: अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता

7a सत्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सत्य C₀₂ 7b सत्यमक्षयभोगदम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; सत्यमक्षयभोगदम् C₄₅C₀₂, सत्यमक्षयते नरं E 7c पोतः] C^ΣK₁₀K₇; पोत K₈₂, प्रोक्तः E 7d पन्थानं विस्तरम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; यज्ञानविस्तरम् E 8a ष्टगतिः] C^ΣK₈₂K₇E; ष्टगतिः K₁₀ 8c तीर्थं] C^ΣK₈₂; तीर्थ K₁₀K₇, तीर्थात् E 9a सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सत्य C₄₅ 9b शमः] C^ΣK₈₂K₇E; शमम् K₁₀ 9c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; सत्यं C₄₅, सत्य K₇ 9d सुखम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; सुखः E 10a सहस्रं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सहस्रस्य C₀₂ 10b तुलया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; तुल्यया C₀₂ 10c सहस्राद्धिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सहस्रा हि C₀₂ 10d एव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; एवं C₀₂E 11a सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता] K₈₂K₇; सूर्यः सत्येन पृथि स्थिता: C₉₄, सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता C₄₅, सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिता: C₀₂, सूर्य सत्ये] सत्ये] _ _ _ _ _ वी स्थिता K₁₀, सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता: E 11c वायवो] C^ΣK₈₂K₇E; वात्यवो K₁₀ 11d सत्ये] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; सत्यात् E 12a सागराः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सागरा C₀₂ 12b समयेन] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; सत्येन च E 13a सत्येन सत्येन] C^ΣK₈₂K₁₀E; सत्येन K₈₂K₇ 13b शशिनाचरः] conj.; सशि/भाचरः C₉₄, शशिनाचरः K₈₂K₁₀K₇, शशि/चरः C₄₅, स शिरा वरः C₀₂, शशिभाष्करः E 13c विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] C₉₄K₈₂K₇; विन्ध्यस्तिष्ठन्ति C₄₅K₁₀, विन्ध्या तिष्ठन्ति C₀₂, तिष्ठते विन्ध्यो E 14a लोकः] E; लोक C^ΣK₈₂K₁₀K₇ • स्थितः] C^ΣK₈₂K₁₀E; स्थिः K₇ • सत्ये] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; सत्यं E 14b मेरुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; मेरु C₀₂E 14c वेदास्ति] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; वेदास्ति C₄₅, वेदा ति E 14d सत्ये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; धर्म C₀₂ • प्रतिष्ठति] C^ΣK₈₂K₁₀E; प्रतिष्ठति K₇^{ac}, प्रतिष्ठितः K₇^{pc} 15a गौः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; गौ C₀₂K₁₀ 15ab क्षीरं सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; क्षीरं C₄₅^{ac}, कसी× नित्यं C₄₅^{pc} 15b क्षीरे घृतं स्थितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; क्षीरं घृतं स्थितम् C₀₂, क्षीरे घृत स्थितम् K₁₀, क्षीरं स्थितं घृतम् E

सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥४:१५॥
 सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
 रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥४:१६॥
 एवं सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
 सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥४:१७॥

[यमेष्वस्तेयम् (३)]

विगतराग उवाच ।
 न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।
 उपरिष्ठादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥४:१८॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
 अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।
 प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥४:१९॥
 धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।
 वार्यमाणापि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥४:२०॥
 उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।
 मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ।
 तेन चासौ विजानीयाद्द्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥४:२१॥
 प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ।
 तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥४:२२॥
 तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ।

15c सत्ये जीवः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; सत्ये जीव K_7 , सत्यं जीव E **15d** जीवः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; जीव C_{02} **16a** सत्यमेकेन] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; सत्यमेकेन K_{10} , सत्यमेकेन C_{45} **16b** धर्मः] E ; धर्मः $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ • निश्चयः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; निश्चयः C_{94} **16d** सत्यमेकं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; सत्यमेकं K_{10} • सुरक्षितम्] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$; सुरक्षितः K_{82} , सुरक्षितम् C_{45} **17a** एवं सत्यं] C_{45} ; एतत्सत्यं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ **17b** सुव्रत] $C_{94}K_{82}K_7$; सुव्रते $C_{45}K_{10}$, सुव्रतं C_{02} , सुव्रतं E **18a** तृप्तिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; तृप्ति C_{02} • विजानामि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; विजानामि K_{10} **18b** श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; श्रु धर्मन्तवाप्यहम् C_{94} , धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E **18d** धन] $C_{02}K_{82}K_{10}E$; धन C_{94} , धनः $C_{45}K_7$ **19b** कीर्तितम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; कीर्तितम् C_{45} **19d** उत्कोचं च ततः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; त्कोच ततः C_{45} , उत्कोचं चानृतः E **19c** तुलाव्याजः] $C_{45}K_7E$; तुलाव्याज $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ **19d** सहा] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; सहा K_{10} • स्तेय] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; स्तेन $C_{94}K_7$ • पञ्चमम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पञ्चमः $C_{02}E$ **20a** धृष्टदुष्टं] $C_{94}K_{82}K_7E$; धृष्टदुष्टं C_{45} , धृष्टदुष्टं C_{02} , दृष्टदुष्टं K_{10} **20b** कर्षणम्] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; कर्षण K_{82} **20b** वार्यमाणापि] em ; वार्यमाणो ऽपि $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, वार्यमानो वि C_{45} **21a** उत्कोचं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; उत्कोच C_{94} • विप्रेन्द्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; विप्रेन्द्र K_{10} **21b** संकरं] $C_{02}K_{82}$; शङ्करं $C_{94}C_{45}K_{10}$, संकरं K_7 , संहारं E • कारकम्] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; कारकः K_{82} **21c** मूल्यं] $conj$; मूल $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • विनाशार्थं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$; विनाशार्थं K_{82}^{ac} **21d** त्कोचः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; त्कोचं K_{10} , त्कोच E **21ef** विजानीयाद्द्रु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; विजानीया द्रु C_{02} **22c** तं च स्तेनं] C_{94} ; तज्ज स्तेन C_{45} , तं च स्तेयं K_{82} , तज्ज तेय K_{10} , सो ऽपि तेन $C_{02}E$, तज्ज तेन K_7 **22d** हारकम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; हारकः C_{02} , हारका K_{82}^{ac} , हारका K_{10} **23a** परस्वार्थं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; परस्वार्थ $C_{45}K_{10}$, परस्वार्थ E • हरेद्यदि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; हरेद्यदि C_{45}

चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥४:२३॥
 दुर्बलार्जवबालेषु छद्मना वा बलेन वा ।
 अपहृत्य धनं मूढः स चौरश्चोर उच्यते ॥४:२४॥
 नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ।
 नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो ऽनयः ॥४:२५॥
 नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ।
 नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ॥४:२६॥
 नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः ।
 नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेयसमो ऽयशः ॥४:२७॥
 प्रच्छन्नो ह्रियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्
 निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
 अन्ये लेख्यविकल्पनाहृतधना † अन्यो हृताद्वै हृता †
 अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहृत एते जघन्याः स्मृताः ॥४:२८॥
 स्तेनतुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
 यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् ।

29 The lower folio side in exposure 49 in K₁₀ is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29–46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

23cd cf. UMS 8.3cd: कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

23d कूटकापटिका] K₁₀; कूटकापटिका C₉₄, कूटकापटिका C₄₅ C₀₂ K₈₂ K₇, कूटकापटिका K₈₂ E 24a °जव°] C² K₈₂ K₇ E; °जव° K₁₀ 24b छद्मना] E; छद्मना C² K₈₂ K₁₀, छद्मना K₇ 24cd मूढः स] C² K₈₂ K₇ E; मूढास्स K₁₀ 24d चौरश्चोर] K₇; चौरश्चोर C₉₄ C₀₂ K₁₀ E, चौर चोर C₄₅, चौरश्चोर K₈₂ 25ab (नास्ति... तत्समः)] C² K₈₂ K₁₀ K₇; omitted in E 25a स्तेय°] K₈₂ K₇; तेन C₉₄, स्तेन° C₄₅ C₀₂ K₁₀, omitted in E 25b °समः] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇; °सम° C₀₂, omitted in E 25cd (नास्ति... ऽनयः)] C² K₈₂ K₁₀ K₇; omitted in E 25c स्तेन°] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀; तेन C₀₂, स्तेय° K₇, omitted in E • °समा°] C₄₅ C₀₂ K₁₀; °समो C₉₄ K₈₂ K₇, omitted in E 25d स्तेन°] C² K₁₀ E; स्तेय° K₈₂ K₇ 26a स्तेय°] K₈₂ K₇ E; स्तेन° C² K₁₀ • °समा] C₀₂ K₁₀; °समो C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₇ E 26b स्तेन°] C² K₁₀; स्तेय° K₈₂ K₇, तेन E 26c स्तेन°] C₉₄ C₄₅ K₁₀ K₇; स्तेय° C₀₂ K₈₂ E • °सम] C² K₈₂ K₇ E (unmetr.); °सम° K₁₀ • अज्ञो] C₄₅; अज्ञ× C₉₄, अज्ञ C₀₂ K₈₂ K₁₀ K₇, अज्ञः E 26d स्तेन°] C₉₄ C₄₅ K₁₀; स्तेय° C₀₂ K₈₂ K₇, तेन E 27a स्तेन°] C₉₄ C₄₅ K₁₀; स्तेय° C₀₂ K₈₂ K₇, तेन E 27b स्तेन°] K₁₀; स्तेय° C² K₈₂ K₇ E 27c स्तेय°] C₀₂; स्तेन° C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀; स्तेय° K₇, तेन E 27d स्तेय°] C₀₂ K₇; स्तेन° C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀, तेन E 28a प्रच्छन्नो] C₉₄ C₀₂ K₈₂ K₁₀ K₇ E; प्रच्छन्नो C₄₅ • ऽर्थमन्यपुरुषः] C₄₅ K₇; च वित्तमथवा K₈₂ E, वित्तम् C₉₄ K₈₂ K₁₀, वित्त C₀₂ • प्रत्यक्षमन्यो] C₉₄ C₀₂ K₈₂ K₁₀ K₇; प्रत्यक्षमन्यो C₄₅, प्रत्यक्षमन्ये E 28b निक्षेपाद्धन°] C₉₄ C₄₅ K₈₂; निक्षेपा धन° C₀₂ K₁₀ K₇, निक्षेपात्रय° E • °हारिणो] C₉₄ C₀₂ K₈₂ K₇ E; °हारिण्यो C₄₅, °हारिणा K₁₀ • ऽन्यमधमो] C₉₄ C₄₅ K₈₂ K₁₀ K₇; ऽन्यमधमो C₀₂, ऽन्यविधयो E • चान्यो] C² K₈₂ K₁₀ K₇; चान्या E • हरेत्] C² K₁₀ K₇ E; हरे K₈₂ 28c अन्ये लेख्य°] corr.; अन्या लेख° C₄₅ C₀₂, अन्यो लेख्य° C₉₄, अन्यो लेख्य° K₈₂ K₁₀ K₇, अन्योल्लेख्य E • °धना अन्यो] C₉₄ C₀₂ K₈₂ K₁₀ K₇ E; °धन्यो C₄₅ • हृताद्वै] C² K₇ E; हृतद्वै K₈₂, हृताद्वै K₁₀ 28d अन्यः क्रीतधनो] C² K₈₂ K₁₀; अन्य क्रीतधनो K₇, अनाश्रीतधनं E • ऽपरो धयहृत] C₉₄ C₀₂ K₁₀; परो धयहृत C₄₅, परो धनहृत K₈₂, परोधप्रहृत K₇, मदा ह्यपहृत E • जघन्याः] C² K₈₂ K₁₀ K₇; जघन्यः E 29a स्तेनतुल्य] C₉₄ C₄₅ K₇ (unmetr.), स्तेयस्तुल्य C₀₂, स्तेयतुल्य K₈₂ (unmetr.), तेन तुल्य K₁₀ (unmetr.), स्तेनस्तुल्य E 29b यावज्जीवति] C² K₈₂ K₁₀ K₇; यावज्जीवति E • °पतेः] C₄₅ K₁₀ K₇; °पतिः C₉₄ C₀₂ K₈₂ E • संत्रस्यमानो रटन्] C² K₈₂ K₁₀ K₇; संत्रस्यमानो शठः E

प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मरितः
कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥४:२९॥
नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते
तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षाबुदम् ।
मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलम्
तस्माद्दुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥४:३०॥

[यमेष्वाणुशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।
गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥४:३१॥
अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।
सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः स नृशंसकः ॥४:३२॥
पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।
पितृदैवत † मादिश्चमानुशंसं तमन्वितः † ॥४:३३॥
पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत मातरम् ।
यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥४:३४॥
गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।
सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥४:३५॥
जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।

35a ≈ ViṣṇuS 23.57c: गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिता) • cf. also MBh Indices 13.15.33:
गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः and AgniP 291.1cd: गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः
35c = VDhU 3.291.25c

29c प्राप्तः] C⁵K₁₀K₇E; प्राप्त° K₈₂ • °सह्य°] C⁵K₈₂K₇; __ K₁₀, °सद्य° E • °विषमं]
em.; °विषमः C⁵K₈₂K₇E, __ K₁₀ • कर्मरितः] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; कर्मरितः C₉₄, __ रितः
K₁₀ 29d निरयमाक्रन्दमानो] C⁵K₈₂; निरयमाक्रन्दमानो K₁₀, निरयं स क्रन्दमानो K₇, नियममाक्रन्दमानो
E 30a निरयात्तिर्यत्व°] C₄₅K₈₂; निरयान्तिर्यत्व° C₉₄, निरया तिर्यत्व° C₀₂, निरयात्तिर्यत्व° K₁₀,
निरयात्तिर्यक्ष° K₇, निरयात्तिर्यक्त्व° E 30b तिर्यत्वे] C⁵K₈₂K₇; तिर्यत्वे K₁₀, तिर्यक्त्वं E • तथैवमेकशतिकं]
C₄₅; तथैकमेकशतिकं C₉₄K₈₂K₇, तथैकमेकशतिक C₀₂, तथैकमेकशतिकं K₁₀, तथैकमेकशतिकं E •
°भ्रम्य°] C⁵K₇E; °भ्राम्य K₈₂, °_म्य K₁₀ • वर्षाबुदम्] K₇^{pc}; वर्षाबुदम् C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇^{ac},
वर्षाबुदः C₀₂E 30c मानुष्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; मानुष्य C₄₅ (unmetr.), मानुष्य K₁₀ (top of
akṣaras lost) • विपुले] C⁵K₈₂K₇; विपुल K₁₀ (top of akṣaras lost), विपुलं E • दारिद्र्य°]
C⁵K₈₂K₇; ×रि× K₁₀, दारिद्र्य° E 30d तस्माद्दु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; तस्मा दु° C₀₂, तस्मा दु° K₁₀
• चाश्रयेत्] C⁵K₁₀K₇E; चाश्रत् K₈₂ 31a °शिव°] C⁵K₈₂K₁₀E; °शिवं K₇ 31c गवां वा]
C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; अवाग्वा C₄₅, ××/म्वा K₁₀ • अतिथेर्द्वे°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; अतिथिद्वे C₀₂, अतिथे
द्वे K₈₂ 31d नृशंसाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; नृशंसा C₄₅K₇E 32a °मूर्तिः] C⁵K₈₂K₁₀K₇; °मूर्ति°
E 32b °न्वितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °न्विताः C₀₂K₁₀ 32c सूर्यः] C⁵K₈₂; सूर्य° K₁₀K₇, सूर्य°
E • दीक्ष°] C⁵K₈₂K₇; दीक्ष° K₁₀, दीक्ष° E 33b °करः पिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °करः पिता
K₁₀, °करपिताः C₀₂ 33c °दैवत°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; °दैवत° C₄₅, ×वत° K₁₀ 33cd °दिश्चमानुशंसं
तमन्वितः] C₉₄C₄₅; °दित्यमनुशंसं तमन्वितः C₀₂K₁₀, °दिश्च अनुशंसं तमन्वितः K₈₂, °दिश्चमानुशंसं तमन्वितः
K₇, °दित्यमानुशंसं ततो ऽन्वितः E 34a पृथ्व्या] C₉₄C₄₅K₇; पृथ्व्या C₀₂K₈₂, पृथ्वी K₁₀, पृथ्व्या E
34b वन्देत] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; वन्देन वन्देत C₄₅, वन्देत C₀₂ 34d सर्वं] em.; सर्व C⁵K₈₂K₁₀K₇E
35a पवित्रं] C⁵K₈₂K₇E; पवित्र K₁₀ • मङ्गल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂; मङ्गल्य K₁₀, माङ्गल्यं C₀₂K₇E
• देवताः] C⁵K₇; देवताः K₈₂, देवता K₁₀, देवता E 35d °स्मादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; °स्मादुव
C₄₅, °स्माद्वाव E 36a जातमात्रस्य लोकस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; जातमात्रस्य लोकस्य K₁₀, सतसातस्य
C₄₅^{ac}, सतसातस्य नोकस्य C₄₅^{pc}

घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥४:३६॥
 पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं
 ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।
 ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति
 तदक्षयं स्वर्गमाप्नुवन्ति ॥४:३७॥
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चिद्
 दुहन्ति वाहन्ति बहिश्चरन्ति ।
 तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति
 विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥४:३८॥
 गवाहिकं यश्च करोति नित्यं
 शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।
 अशेषयज्ञतपदानपुण्यं
 लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता ॥४:३९॥
 अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते ।
 अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥४:४०॥
 अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।
 अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ।
 अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥४:४१॥
 आसनेनार्घपात्रेण पादशौचजलेन च ।
 अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥४:४२॥

36 cf. ŚDhU 12.92ff 38a = ŚDhU 12.102d, 103d, 104d; cf. MBh 13.51.26cd: गोभिस्तुल्यं
 न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत 38 cf. ŚDhU 12.92: तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि ।
 दुहन्ति बाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः ॥

36d शकृत्क°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; {शकृत्क°} K₁₀, क्षत्क° C₄₅ 37a °पवित्रपूतम्] C₀₂K₈₂E;
 °पवित्रपूतन C₉₄ (unmetr.), °पवित्रं C₄₅ (unmetr.), °पवित्रपूत K₁₀, °पवित्रपूतनं K₇ (unmetr.)
 37b °गव्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °गव्या C₀₂, {°गव्या} K₁₀ • पुरुषाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुरुषा C₀₂,
 पुरुषः E • पिबन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विवन्ति C₀₂ 37c लभन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; भवन्ति
 C₀₂ 37d स्वर्ग°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; स्व° C₄₅ 38a गोभिर्न तु°] K₇; न गोभिस्तु° C^ΣK₈₂K₁₀
 (unmetr.), न गावतु° E 38d दत्ताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; {दत्ता} C₀₂, दत्ता E 39a गवाहिकं]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; गवाहिकं C₉₄ • यश्च करोति] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; यः प्रकरोति E 39b गवां
 तु] C₄₅K₇; गवान्तु C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, गवानाम् E 39c °तप°] C^ΣK₈₂K₇; {°तप°} K₁₀, °जप° E
 39d लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता] em.; लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता] C₄₅K₈₂K₁₀K₇, लभत्यसौ भमनृशंसकर्ता
 C₉₄, लभत्यसौ तमनृतं स कर्ता C₀₂, भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E 40d प्रशंसते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 प्रशंस्यते C₀₂ 41a न पीड्येत] C₉₄C₄₅K₈₂E; न गच्छेत (eyeskip to 4.40c) C₀₂, {न पी} × × K₁₀,
 निपीड्येत K₇ 41b अतिथिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अति C₀₂, × × × K₁₀ • न दुष्यति] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E;
 नुदुष्यति C₄₅, × दुष्यति K₁₀ 41c अतिथि°] C₉₄K₈₂; अतिथिं C₄₅C₀₂K₇E, अतिथिं K₁₀ • °प्रिय°]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; प्रियः C₀₂ • यः] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; यर् C₉₄, य K₈₂ 41e अतिथेः]
 C₄₅C₀₂K₇; अतिथि° C₉₄K₈₂K₁₀, अतिथिं E 41ef °संतोषस्तस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °संता
 यस्य C₄₅ 41f पुण्य°] C^ΣK₈₂K₁₀E; पून° K₇ 42a °आर्घ°] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; °आर्घ्य° E •
 °पात्रेण] conj.; °पात्रेण C^ΣK₈₂K₁₀K₇E 42c अन्नव°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अन्नम् C₀₂, {अन्न} व°
 K₁₀ 42d निवेदयेत्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; प्रदापयेत् E

पुत्रदारात्मना वापि यो ऽतिथिमुपूजयेत् ।
 श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ॥४:४३॥
 न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।
 चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥४:४४॥
 अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
 पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥४:४५॥
 अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ।
 स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥४:४६॥
 † न गतिमतिथिज्ञस्य † गतिमाप्नोति कर्हिचित् ।
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥४:४७॥
 सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः ।
 अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥४:४८॥
 नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
 विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥४:४९॥

[यमेषु दमः (५)]

दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः ।
 दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥४:५०॥
 दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः ।
 दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥४:५१॥
 निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः ।

44ab = UUMS 10.7ab = UMS 6.11ab ≈ MBh 13.62.18ab: न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा
 44cd cf. 12.37cd: द्विजरूपधरो धर्मः स्वयम् एव इहागतः 47cd = VāyuP 2.17.8 = BrahmandāP
 2.15.8; ≈SDhU 4.44ab: तस्मादतिथिमायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः 50b cf. e.g. MBh Indexes
 14.4.2477: श्रोतुम् इच्छामि कात्स्न्येन धर्मसारसमुच्चयम्

43a °दारात्मना] em.; °दारात्मनो C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; °दारात्मनो C₉₄; °दारात्मको E 43b °पूजयेत्]
 C₉₄K₈₂E; °पूज्यते C₄₅C₀₂K₁₀; °पूजते K₇ 43c श्रद्धया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; श्रद्धया C₀₂
 • चाविकल्पेन] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; चापि कल्पेन C₉₄ 44a °चरणं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; °प्रवरं
 E 44b देशजन्मनी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; देशजन्मना C₉₄ 44c चिन्तयेन्म°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E;
 चिन्तयेत् C₄₅; चिन्तयेत् K₇ 44d °गतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °गताः C₀₂; गतम् K₁₀ 45b °सूय°]
 C₉₄K₈₂K₇E; °सूर्य° C₄₅C₀₂; °सूर्य° K₁₀ 45d °तपः°] C^ΣK₈₂K₁₀E; °तप° K₇ (unmetr.)
 46b नृशंसमतमुत्सृजेत्] C₉₄K₈₂K₇; नृशंसमत उत्सृजेत् C₄₅; नृशंसकमममुत्सृजेत् C₀₂; नृसमतमुत्सृजेत्
 K₁₀; न संशय समश्नुते E 47a न गतिम्°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; न गति ना° K₈₂; न तिथिम् C₀₂E
 47b कर्हिचित्] C₉₄E; कर्हिचित् C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 47c °यान्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °यान्ति°
 C₀₂ 48a सक्तु°] em.; शक्तु° C₉₄C₄₅; शक्तु° C₀₂; शक्तु° K₈₂K₇; शक्तु° K₁₀; शक्ति° E •
 चैकेन] C^ΣK₈₂K₁₀E; चैकेन K₇ 48b आसीन्महाद्भुतः] corr.; आसीन्महाद्भुतः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; आसी
 महद्भुतः C₀₂; आसीन्महाद्भुतः K₇; आसीन्महाद्भुतम् E 48c °दानेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °प्रादानेन
 C₀₂ 48d स्व°] C^ΣK₈₂K₁₀; {स°} K₇; स° E • °गतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °गतः C₀₂
 49b °त्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °त्तमम् C₀₂; °त्तमः E 49d कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 कीर्तितम् C₀₂; कीर्तिताः E 50b धर्मसार°] em.; धर्मः सार° C^ΣK₈₂K₁₀K₇; धर्मभार° E 50c स्वर्गो]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्वर्ग C₀₂ 50d कीर्तिर्द°] C₉₄C₄₅K₁₀E; कीर्ति द° C₀₂K₈₂K₇ 51a दमस्ती°]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दम ती° C₄₅ 51d दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; दम C₀₂; दम E • काम°]
 C^ΣK₈₂K₁₀E; काम K₇ 52a °दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °दम C₀₂ 52b °भ्रमर°] C^ΣK₈₂K₁₀E
 (unmetr.); °भ्रमरा° K₇

त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥४:५२॥
 दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः ।
 दमं यो जयते ऽसम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥४:५३॥
 मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः ।
 घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिहया ॥४:५४॥
 स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।
 किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥४:५५॥
 पुरुरवो ऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।
 सागराश्चातिदरपेण अतिमानेन रावणः ॥४:५६॥
 अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।
 अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्रया ॥४:५७॥
 अतिदानाद्वलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।
 अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥४:५८॥
 दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
 स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
 विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश
 भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥४:५९॥
 [यमेषु घृणा (६)]

58 <□□>अ०तेर थिस् वेसें, E अद्सः </□□> तस्माद्दम सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत् <□□>(उन्देर्स्तन्दः
 </□□> तस्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत्<□□>)</□□> <□□>□□. □□□□□□□□□□□□□□□□□□
 ५६३च्यः </□□> विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत्

54 cf. BuddhCar 11.35: गीतैर्हियन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः पतन्ति । मत्स्यो गिरत्यायसमामिषार्थी
 तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥ 56d cf. *Mahāsubhāṣītasamgraha* 563cd: विनष्टो रावणो लौल्यादति
 सर्वत्र वर्जयेत् 58a cf. *Mahāsubhāṣītasamgraha* 563ab: अतिदानाद्वलिर्बद्धो नष्टो मानात्सुयोधनः

52c घ्राणा] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; घ्राणं C₄₅, घ्राण C₀₂ 52d °न्द्रियाः] C°K₈₂K₁₀K₇; °न्द्रियः E
 53b सर्वे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सर्व° C₄₅ • °हराः] C°K₈₂K₁₀K₇; °हरा E 53d व्रजेत्]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; व्रजे_ C₉₄ 54a मृगे] C°K₈₂K₇; मृगो K₁₀E • श्रोत्र°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E;
 श्रोत्र° C₀₂, श्रोत° K₇ • °वशा°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °वचशा° C₄₅ 54b पतङ्गाश्च°] C°K₈₂K₁₀K₇;
 पतङ्गाच° E • °षोर्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °सो मृताः C₀₂, °षो मृताः K₇ 54c घ्राणया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 घ्रातया C₄₅ 54cd नष्टो नष्टो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; नष्टो C₄₅ 55b °सदुःसहः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E;
 °सदुःसह C₄₅, °सुदुस्सहः K₁₀ 55c पुनः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पुन C₉₄ 55d तेभ्यः]
 C°K₈₂K₁₀K₇; तेभ्य E 56a पुरुरवो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुरुरवे C₀₂, पुरुरवा° E • तिलोभेन
 अतिकामेन] C°K₈₂K₁₀K₇; तिकामेन अतिलोभेन E 56b दण्डकः] C°K₈₂K₁₀K₇; पुण्डकः E 56a सागरा°]
 em.; सगर° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, सागर° C₀₂ 57b अतिपानेन] C°K₈₂K₁₀K₇; अतिपापेन E
 57c अतितृष्णाच्च मान्धाता] conj.; अतितृष्णा च मान्धातो C₉₄, अतितृष्णा च मान्धातो C₄₅C₀₂K₈₂K₇,
 अतितृष्णा च मन्धातो K₁₀, अतितृष्णा च मानाच्च च E 57d नहुषो] C°K₈₂K₇E; नघुषो K₁₀ 58a °र्नष्ट]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; °र्नष्टो C₄₅, नष्टो C₀₂ 58c अतिद्यूतान्नलो] C₉₄C₀₂K₁₀K₇; अतिद्यूतान्नरो C₄₅K₈₂,
 अतिख्यातान्नलो E 58d नृगो गो°] E; नृगङ्गो° C₉₄C₀₂K₁₀K₇, नृगं गो° C₄₅K₈₂ 59a हीनः
 पुरुषो द्विजेन्द्र] C°K₈₂K₇; हीन पुरुषो द्विजेन्द्र K₁₀, हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E 59c °नाश] C₄₅; °नाशो
 E°नाम C₉₄C₀₂K₈₂, °नश्च K₁₀, °नागा K₇ 59d विप्र] C°K₈₂K₁₀E; विप्रा K₈₂K₇ • दमया]
 C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दया C₄₅

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
 निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥४:६०॥
 परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।
 परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥४:६१॥
 परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।
 राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥४:६२॥
 परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
 आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥४:६३॥
 जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।
 वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥४:६४॥
 परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।
 देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥४:६५॥
 परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।
 सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥४:६६॥
 एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनः
 लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृतम् ।
 प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेत्
 दाक्षिण्यं सभवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥४:६७॥
 [यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७)]
 चतुर्मानं चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।

63b cf. BhG 16.12: आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ **65cd** These two pādas are illegible in K₁₀ **66** This verse is mostly illegible in K₁₀

60a निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₁₀; निर्घृणो C₀₂K₇, निर्घृण K₈₂^{ac}, निर्घृणो K₈₂^{pc}, निर्घृणे E **60b** निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; निर्घृणो C₀₂K₇, निर्घृणे K₈₂^{pc}E **60c** निर्घृणे] C₉₄C₄₅K₁₀E; निर्घृणे C₀₂K₈₂K₇
60d निर्घृणे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; निर्घृणे C₀₂K₇ **61b** जीवापकर्षणे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; जीवापकर्षणे C₄₅, जीवापकर्षणे E **61c** परनिन्दा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; परनिन्द× C₉₄ • परान्नेषु] C²K₈₂K₇E; परान्नेषु K₁₀ **61d** घृणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; घृणा C₀₂K₁₀E **62a** घृणी] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; घृणा C₄₅ **62c** ब्राजा] C²K₇; ब्राजी K₈₂K₁₀, ब्राज्या E **62d** परं] C²K₈₂K₇E; पशु K₁₀
63b अन्याया] C²K₈₂K₇E; अन्यया K₁₀ • र्जनम्] C²K₈₂K₇E; र्जवम् K₁₀ **63c** तुला] C²K₈₂K₇E; तुल K₁₀ **63d** र्थ] C₉₄C₄₅K₈₂E; र्थ C₀₂, र्थ K₁₀, र्थ K₇ **64a** विप्र] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विप्र C₉₄, विप्रे C₀₂ **64b** घृणी] C²K₈₂K₁₀K₇; घृणा E **64c** वनजावनजा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; वनजाव×जा C₄₅, वनजा वनिजा C₄₅, वनज विनजा K₇ **64d** विलगाश्चरणाचराः] corr.; विलगाचरणाचराः C₉₄C₄₅K₇, विलगोचरगोचरः C₀₂E, विलगोचरगोचराः K₈₂, विलगाचरणाचराः K₁₀
65b वक्ष्ये] C²K₈₂K₁₀K₇; वक्ष्या E **66b** अभोज्येषु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; अभोज्ये C₄₅ **66c** शौण्डे] K₈₂; शौण्डे C₉₄C₀₂K₇, शौण्डे C₄₅, शौण्डे K₁₀, शौण्डे E **67a** पुरुषः] K₇; पुरुषः C²K₈₂K₁₀E • र्थिनः] K₇^{pc}; र्थिनां C²K₈₂K₁₀E, र्थिना K₇^{ac} **67b** ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति C₀₂, नन्दनवायुवन्ति E **67c** श्रुतिं] K₇; श्रुतिं C²K₈₂K₁₀E • नित्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; नित्य C₄₅ **67d** स आयुष] em.; समायुष C²K₇, समायुषः K₈₂ (unmetr.), समायुष K₁₀, स मानुष E • निःसंशयः] C²K₁₀K₇E; निःसंशयः K₈₂ **68a** चतुर्मानं च] corr.; चतुर्मानश्च C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, चतुर्माणश्च C₀₂, चतुर्मानश्च K₁₀ **68ab** तुःशत्रुश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तुःशत्रु च C₀₂, तुःशत्रु च E **68b** तुरायतनं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; तुरायतनं C₉₄, तुरायतनम् K₁₀

चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥४:६८॥
 चतुर्मौनस्य वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो भव ।
 पारुष्यपिशुनामिथ्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥४:६९॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।
 चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥४:७०॥
 चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।
 करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥४:७१॥
 चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।
 आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥४:७२॥
 आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।
 षट्त्रिंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥४:७३॥
 चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥४:७४॥
 धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।
 पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥४:७५॥
 आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।
 शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मैधा जायते धन्यमानवे ॥४:७६॥

[यमेष्वप्रमादः (८)]

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।

69cd cf. Divyāv 186.21: आर्य, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवंविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति? स कथयति । एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिताः पैशुनिकाः पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः । • cf. DharmP 1.31cd-32ab: मिथ्या पिशुनसम्भिन्नपारुष्यवचनानि च ॥ जल्पतः सम्भवन्त्येते तस्मान्मौनं प्रशस्यते । 74cd = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc. 74 cf. 3.4 above: श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः । चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥

68c °पादं] C²K₇E; °पादः K₈₂, × × K₁₀ 68d पञ्चधन्य°] C²K₈₂K₁₀K₇; धन्यपञ्च° E 69a °मौनस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °मौनस्य C₄₅ 69c पारुष्य°] C²K₁₀K₇E; पारुष्यं K₈₂ • °पिशुना°] C²K₈₂K₁₀K₇; °पिण्डानां° E 70c चतुःशत्रुर्नि°] C₉₄C₄₅E; चतुःशत्रु नि° C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 70d सो ऽरिहा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सोरिहा C₄₅, सर्वथा E 71c मुदितो°] C²K₈₂K₁₀K₇; मुदितो° E 71d चायतनं] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; चायतन C₉₄, चायतन C₄₅ 72c °भवः] C₄₅C₀₂^{pc}K₈₂K₁₀K₇; °भव C₉₄C₀₂^{ac}, °भवं E 72cd सूक्ष्मं ध्या°] C₉₄K₈₂K₇E; सूक्ष्मा°न्या° C₄₅, सूक्ष्मा°ध्या° C₀₂, सूक्ष्मध्यान° K₁₀ 72d °नमुक्तं चतुर्विधम्] C₀₂K₁₀; °नमुक्तश्चतुर्विधम् C₉₄, °नमुक्तश्चतुर्विधः C₄₅K₈₂, °नमुक्तं चतुर्विधि K₇, °नयज्ञश्च E 73a स्मृतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; स्मृता C₀₂E • धर्मो°] C²K₈₂K₁₀K₇; धन्या E 73cd आहुः सू°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; आ×× C₉₄ 74ab धर्मश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; धर्म च° C₀₂K₁₀ 74b °श्रितः] C²K₈₂K₁₀E; °श्रिताः K₇ 74d भैक्षुकः] C²K₈₂K₁₀K₇; भक्षुकः E 75a यैरिदं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; यैरिदं C₄₅C₀₂ • वेत्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वेत्ति C₀₂ 75d प्रवर्धनम्] C²K₈₂K₁₀K₇; प्रवर्धनः E 76b धन्यादेव] C²K₈₂K₁₀K₇; धमदिव E 76c पुष्टिः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ×ष्टिः C₉₄ • स्मृतिर्मैधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; स्मृति मैधा C₀₂K₈₂ 76d °मानवे] em.; °मानवः C²K₈₂K₁₀K₇E 77a °स्थान] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; °स्थानं C₄₅K₇E (unmetr.) • पञ्चैव] C²K₈₂K₁₀K₇; पञ्चैव E 77b कीर्तयिष्यामि] C²K₈₂K₇E; कीर्तयिष्यामि K₁₀

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।
 महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥४:७७॥
 अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः ।
 गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥४:७८॥
 ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्बन्धः ।
 गर्हितानाद्ययोजग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥४:७९॥
 रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥४:८०॥
 निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
 भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥४:८१॥
 चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।
 महापातकपञ्चैतत् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।
 पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥४:८२॥
 [यमेषु माधुर्यम् (९)]
 कायवाङ्मनमाधुर्यश्चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।
 सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥४:८३॥
 प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।

77c-f ≈ *Mahābhārata* Indexes 12.30: ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈ Manu 11.55 (in Olivelle's edition): ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ cf. also YājñS 3.227: ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ 78 ≈ MBh 5.40.3 and Manu 11.56: अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥ ≈ ViṣṇuS 37.1-4 ≈ AgniP 168.25 79 ≈ Manu 11.57: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कूटसाक्ष्यं सुहृद्बन्धः । गर्हितानाद्ययोजग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ cf. YājñS 3.228: गुरुणामध्यक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्बन्धः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ 80 ≈ Manu 11.59: रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ 81 = Manu 11.58

78a समुत्कर्षे] em.; समुत्कर्ष C₉₄K₈₂, समुत्कर्ष C₀₂K₁₀K₇E, समुत्कर्ष C₄₅ 78b राज°] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; राजी° E 78c °निर्बन्धः] em.; °निर्बन्धः C₉₄C₄₅K₇, निर्बन्धस् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, निर्बन्धस् E 78d ब्रह्महत्याया] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ब्र×××या C₉₄ 79a ब्रह्मोज्झं] em.; ब्रह्मो ऋग° C^ΣK₈₂K₁₀K₇; ब्रह्म ऋग° E 79b सुहृद्बन्धः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; सकृद्बुधः E 79c °नाद्ययोजग्धिः] em.; °न्नञ्च यो जग्धिस् C₉₄, °न्नञ्च यो जग्धि C₄₅, °न्नञ्च योद्विग्नः C₀₂, °न्नं च यो जग्धिः K₈₂, °न्नं च यो जग्धिः K₁₀, °न्नञ्च यो जवे K₇, °न्नश्च यो विप्रः E 80a स्वयोन्यासु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सुतोन्त्यासु C₄₅ 80c सख्युः] em.; सख्य C^ΣK₈₂E, ×× K₁₀, सख्यु K₇ • पुत्रस्य च स्त्रीषु] C^ΣK₈₂K₇; ××××× K₁₀, पुत्रीषु चास्त्रीषु E 80d °समः] C^ΣK₈₂K₇; ×× K₁₀, °सम E 81a निक्षेप°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; निक्षेप° K₁₀, निक्षेप° C₄₅ 81b नराश्वरजतस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; नराश्वरजतस्य K₁₀, नराणां स्वजनस्य C₄₅ 81d रुक्मस्तेय°] em.; रुग्य×य° C₉₄, रुक्मस्तेय° C₄₅C₀₂K₈₂K₇, ×××× K₁₀, हतस्तेय° E • °समः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सः C₄₅, °सम E 82a एते] C^ΣK₈₂K₇; एते K₁₀, एव E • सम्भूय] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; संभूयो C₀₂, संभूयो K₁₀ 82c °पञ्चैतत्] corr.; °पञ्चैतन् C^ΣE, °पञ्चैतम् K₁₀, °पञ्चैतन् K₇, °पञ्चैते K₈₂ 82e °मादम्] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; °माद E 82f वर्जनीयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वर्जनीयो C₀₂ 83ab मनमाधुर्यश्च°] em.; °मनसा धूर्यश्च° C₉₄C₀₂K₈₂K₇, °मन/माधूर्यश्च° C₄₅, °मन×धूर्य×° K₁₀, °मनसा भूयश्च° E 83b °क्षुर्बुद्धि°] C₉₄C₄₅K₇E; °क्षु बुद्धि° C₀₂K₈₂, ××× K₁₀ 83c °दानं च] C^ΣK₈₂K₇; ×× K₁₀, °दानश्च E 83d °बुद्धिं च] C₉₄K₈₂K₇; बुद्धिश्च C₄₅, °दृष्टिं च C₀₂E, ××× K₁₀ 84a प्रसन्न°] C^ΣK₈₂E; प्रसन्न° K₁₀, प्रसन्न° K₇

यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥४:८४॥
 इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।
 सुलभानि न दत्तानि इन्धनाग्न्युदकानि च ।
 क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥४:८५॥

[यमेष्वार्जवम् (१०)]

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
 कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च ।
 स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥४:८६॥
 आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ।
 आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ॥४:८७॥
 आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति ।
 आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥४:८८॥
 इति यमप्रविभागः कीर्तिता ऽयं द्विजेन्द्र
 इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।
 दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते
 भवति पृथिविभर्ता ह्येकछत्रप्रवर्ता ॥४:८९॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः ॥

84c यथा°] C⁵K₈₂K₁₀K₇; यस्य E • °दानं] C⁵K₈₂K₁₀K₇; °दातश् E 84d स्वाश्रमा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्वासमा° C₀₂ • °गतो] C⁵K₈₂K₁₀E; °सतो K₇ 85b इन्धनो°] C⁵K₈₂K₁₀E; इत्वनो° K₇ • जात°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; जा° C₄₅ 85c सुलभानि न] C⁵K₈₂K₁₀K₇; सुरभानि च E 85d °दकानि] C⁵K₈₂K₇E; °तकानि K₁₀ 85e क्षुते] conj.; क्षुतं C⁵K₈₂K₁₀K₇; शतं E 86a पञ्चार्जवाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; पञ्चार्जवः C₀₂, ×××× K₁₀, पञ्चार्जवा E • प्रशंसन्ति] C⁵K₇; प्रशसन्ति K₈₂E, प्रससन्ति K₁₀ 86c कर्म°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; ×र्म° C₉₄, {कम्मा}° K₁₀ • °वृत्त्याभिवृद्धिं च] C⁵K₈₂K₇; °वृत्तिभिवृद्धिश्च K₁₀, °वृत्त्याभिवृद्धिश्च E 86d पारतोषिक°] em.; पारतोषिक° C⁵K₈₂K₁₀K₇E 86e स्त्रीधनोत्कोच°] C⁵K₈₂K₁₀K₇; स्त्रीधनङ्गो च E • °वित्तं च] C⁵K₈₂K₇E; °वित्तिञ्च K₁₀ 86f आर्जवो ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; आर्जवञ्च C₀₂, आज्जविना° E 87ab आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः] C⁵K₁₀K₇; omitted in K₈₂^{ac}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तप K₈₂^{pc}, आर्जवो न वृथा यज्ञश्चार्जवो न वृथा तपः E 87cd (आर्जवो... वृथाग्नयः)] C⁵K₈₂K₁₀K₇; omitted in E 88ab (आर्जव°... तिष्ठति)] C⁵K₈₂K₁₀K₇; omitted in E 88a °ग्रामः] C₉₄C₄₅K₇E; °ग्रामात् C₀₂K₁₀; °ग्रामाः K₈₂ 88d तस्य चरन्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; तस्य रमन्ति E, त×_न्ति C₉₄ 89a यमप्रविभागः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; यमविभागः C₀₂, यमप्रविभागः K₈₂, नियमप्रविभागः E • द्विजेन्द्र] C⁵K₈₂K₁₀K₇; नरेन्द्र E 89b °येत्तं मनुष्यः] corr.; °येत्तन्मनुष्यः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, °येत्त मनुष्यः C₄₅, °येत्तन्मनुष्यः C₀₂ 89c दुरित°] C⁵K₈₂K₁₀K₇; इरित° E • °पहारी] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °पलपहारी C₀₂ • °ज्ञयास्ते] C⁵K₁₀K₇E; °ज्ञयास्ते K₈₂ 89d °वर्ता] conj.; °वृत्ता C⁵K₁₀K₇, °वृत्ताः K₈₂E Colophon: नामाध्यायश्चतुर्थः] C⁵K₈₂K₁₀K₇; नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E

[पञ्चमो ऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच ।
 कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्
 अमृतवदनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि ।
 प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्
 † अपर वद मतज्ञा † नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥५:१॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र
 नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।
 हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र
 कलिकलुषविनाशं प्रायमीक्षप्रसिद्धम् ॥५:२॥
 शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
 व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥५:३॥
 [नियमेषु शौचम् (१)]
 तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम ।
 शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥५:४॥

[शरीरशौचम्]

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् ।
 परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥५:५॥
 श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः ।
 मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥५:६॥
 मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च ।

3 = Liṅgapurāṇa 1.8.29cd-30ab = VDhU 3.233.202

1 विगतराग उवाच] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; विगतराग उवाच C₉₄ 1a कथय नि०] C^२K₈₂K₁₀K₇;
 कथयति E • °तत्त्वं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; तं C₄₅ • साम्प्रतं त्वं विशेषाद्] C₉₄K₈₂K₇E; त्वां
 वशेषात् C₄₅, सांप्रतं त्वं विशेषात् C₀₂K₁₀ 1b °तुल्यं श्रो०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °तुल्यां श्रो० C₄₅,
 °तुल्यं श्रो० तुल्यं सो० K^{ac}₈₂ • °कामो] C^२K₈₂K₁₀K₇; °कामा E 1c °दहनं] C^२K₈₂K₁₀K₇;
 °वदनं E • °निषिक्तम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °विमुक्तम् C₄₅ 1d अपरं] C^२K₁₀K₇E; अपरं
 K₈₂ (unmetr.) • °वदमं] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °वदं C^{ac}₉₄, °वदनं E • °तज्ञा नास्ति]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇; °तज्ञान्नास्ति C₀₂, ×××× K₁₀, °तज्ज्ञान्नास्ति E 2a °सुखं] C^२K₈₂K₁₀K₇E;
 °मुखं K^{ac}₈₂ • °मतो ऽन्यत्] C^२K₈₂K₇; °मतो ऽन्य K₁₀, °मनो ऽन्यत् E • कीर्तं] C^२K₇E; कीर्तिं
 K₈₂K₁₀ 2b °विशेषः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; विशेषं C₉₄, °विशेष C₄₅ • प्रकारः] C^२K₈₂K₁₀E;
 प्रकारः K₇ 2d °विनाशं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °विनाशं C₀₂E 3a इज्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 इज्या C₀₂K₁₀ • दानं] C^२K₈₂K₇E; दानं K₁₀ 4a °निर्देशं] C^२K₇E; °नियमं K₈₂, °ईशं K₁₀
 4c शारीरं] C^२K₈₂K₇E; शरीरं K₁₀ • °शौचमाहारो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °शौचमाहारो C₉₄
 4d मात्रा भावश्च] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; मात्रा भावं च C₉₄, °सात्राभावश्च K₁₀ 5a ताडयेन्न] C^२K₈₂K₁₀E;
 ताडये न K₇ 5d शौचं] C^२K₈₂K₁₀E; शौचं K₇ • कायिकमुच्यते] C^२K₈₂K₁₀E; कायिकमुच्यते K₇
 6a श्रोत्रं] em.; श्रोतं C^२K₈₂K₁₀K₇E 6b गुदोपस्थं] C^२K₈₂K₁₀; गुदोपस्थं K₇, गुदोपस्थं E
 6c मुखस्यां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; मुखस्यां C₄₅ 6cd शौचमां] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; शौचमां
 C₄₅K₁₀ 7a °विष्टां] C^२K₈₂K₇E; °विष्टं K₁₀

मृत्योयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥५:७॥
 एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश ।
 उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥५:८॥
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥५:९॥

[आहारशौचम्]

आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो भव ।
 भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् ।
 वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥५:१०॥
 स्निग्धस्वादुरसैः षड्भिराहारषड्रसैर्बुधः ।
 धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥५:११॥
 अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् ।
 अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥५:१२॥
 लशुनं च पलाण्डुं च गृज्जनं कचकानि च ।
 गौरं च शूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥५:१३॥
 छत्राकं विड्वराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् ।
 चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥५:१४॥
 हंससारसचक्राहकुक्कुटान्शुकश्येनकान् ।
 काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥५:१५॥

8ab ≈ Manu 5.136ab: एका लिङ्गो गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश **8cd** ≈ Manu 5.136cd: उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता **9ab** = Manu 5.137ab **9cd** ≈ Manu 5.137cd: त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् **13ab** cf. Manu 5.5ab: लशुनं गृज्जनं चैव पलाण्डुं कचकानि च **14ab** Cf. Manu 5.19ab: छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्

7c मृत्योयैस्तु] $C_{02}K_{82}K_{10}E$; $\{m\} \times \times \times C_{94}$, मृत्योयैस्तु C_{45} , मृत्योयैस्तु K_7 • °पस्थं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °पस्थ $C_{02}E$ **8a** °पस्थे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °पस्थ° $C_{02}K_{10}$ • गुदे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °गुदो $C_{02}K_{10}$ **8b** तथैकत्र] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; तथैकत्र/त्र C_{45} , तथैकश्च E • दश] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; दश: C_{02} **8c** दातव्या] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; दातव्यो $C_{02}E$ **8d** मृदः] $C^{\Sigma}K_7E$; मृत: K_{82} , मृदा K_{10} • शुद्धिं समीहता] $C_{94}C_{45}K_{82}$; शुद्धिसमीहया C_{02} , शुद्धिः समीहता K_{10} , शुद्धिः समीहता K_7 , शुद्धिं समाहिता E **9a** एतच्छौचं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; चेतच्छौच $C_{02}E$, एत $\times \times K_{10}$ **9b** °गुणं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °गुण C_{02} **9c** त्रि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; द्वि° C_{02} **10b** शृणुष्ववहितो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; शृणुष्ववित $\times \times C_{94}$, शृणुष्ववहितो K_{10} **10d** पिबेत्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; पिबे C_{45} **10e** °चारदानार्थं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °चारणार्थाय E **11a** °स्वादु°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; °स्वा $\times K_{10}$, °स्वाद° E **11b** °षड्रसैर्बु°] $C_{45}E$; °सद्रवैर्बु° $C_{94}K_{82}K_7$, °सद्रवैर्बु° C_{02} , °षड्रसैर्बु° K_{10} **11c** °वैषम्यनाशो ऽस्ति] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; °द्वैषम्यनाशास्ति C_{45} , °वैषम्य नश्यन्ति E **11d** सुदारुणाः] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; सुदारुणः E **12a** अभक्ष्यं] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; $\times \times \times K_{10}$, अभक्षं E **12b** न च] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}$; चन K_7E **12d** अवाच्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; अवाचं C_{02} **13a** पलाण्डुं] E ; पलाण्डुं $C^{\Sigma}K_{10}K_7$, पलाण्डुं K_{82} **13b** कचकानि] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; च कचानि E **13c** गौरं च] em.; गोरस्व $C_{94}K_{10}$, गोरश्च $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$, गौरश्च E • मांसं] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; मांसं E **14a** छत्राकं] $K_{82}C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; छत्राक C_{02} • विड्व°] $C^{\Sigma}K_{10}E$; विद्व° $K_{82}K_7$ **14b** गोमांसं] $K_{82}C_{94}C_{45}C_{02}K_{10}K_7E$; गोमाञ् C_{45}^{ac} **14c** चटकं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; चटकाम् $C_{02}K_{10}$ **15b** °कुक्कुटान्शु°] $C^{\Sigma}K_7E$; °कुक्कुटां शु° K_{82} , °कुक्कुटां शु° K_{10} • °श्येनकान्] $C_{94}C_{02}K_7E$; °शोनकान् C_{45} , °श्येनका K_{82} , °श्येनकां K_{10} **15c** काकोलूकं बलाकं च] $C_{45}K_7$; काकोलूकस्व $\times \times \times C_{94}$, काकोलूकबलाकं च $C_{02}K_{82}E$, काकोलूकं बलाकं च K_{10}

अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानिव विवर्जयेत् ।
 शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥५:१६॥
 मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते ।
 कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ॥५:१७॥
 त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया ।
 सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ॥५:१८॥
 अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः ।
 सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ॥५:१९॥
 यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ।
 कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥५:२०॥
 शौचाशौचविधिज्ञ मानव यदि कालक्षये निश्चयः
 सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृतः ।
 प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितम्
 जीवान्ते च परब्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥५:२१॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः ॥

19cd = Manu 5.106ab   20ab ≈ Manu 5.106cd: यो ऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः
 20cd E adds here, after pādas cd: शौचाशौचविधिर्ज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात्

16a अमेध्यांश्चा°] C²K₈₂K₇; {अमेध्याश्चा°} K₁₀, अमेध्याश्चा° E   18a जिज्ञासितो] C²K₈₂K₁₀;
 जिज्ञासनो K₇, जिज्ञासतो E   18b °क्षिप्तः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; °क्षिप्य C₄₅, °क्षिप्त K₁₀ • कथितो]
 C²K₈₂K₁₀K₇; कथितं E   18c शुचिर्] C₉₄C₄₅E; शुचि C₀₂K₇, शुचिन् K₈₂K₁₀   19a अहिंसकः]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; अहिंसक C₄₅ • शुचिर्दान्तो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; शुचि दान्तो C₀₂K₇, शुचिर्दान्तौ
 E   19d °शौचं परं स्मृतम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; °शौचं परं स्मृतम् C₄₅C₀₂, °शौचयनं स्मृतः E   20ab यो
 ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न] C²K₇ (unmetr.); यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचि न K₈₂K₁₀, यो ऽर्थे हि सुशुचिर्विप्र न E
 20b °शुचिः शुचिः] C²K₈₂K₇; शुचि शुचिः K₁₀, °शुचिः शुचि E   20d शुचिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 शुचि C₀₂ • वस्तुषु] C²K₈₂K₁₀E; वस्तुषु K₇   21a शौचाशौच°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; शौचाशुच C₄₅
 • कालक्षये निश्चयः] K₈₂K₇; कालक्षयैर्निश्चयः C₉₄C₄₅K₈₂^{pc}, कालक्षयेर्निश्चयः C₀₂K₁₀, कालक्षयेतिश्च यः E
 21b कीर्तिर्य°] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; कीर्तिय° C₉₄C₀₂(unmetr.) • °लङ्कृतः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 °लङ्कृतः C₄₅   21c °एरितम्] C²K₈₂K₁₀K₇; °ओदितः E   21d परब्रमी°] C²K₈₂K₁₀K₇; पवित्रमी°
 E • °गति] em.; °गतिः C²K₈₂K₁₀K₇E • निःसंशयम्] C₉₄K₁₀K₇; निःसंशयः C₄₅C₀₂K₈₂E
Colophon: °विधिर्] C₉₄E; °विधि° C₄₅C₀₂K₈₂K₇, {विधि°} K₁₀ • नामाध्ययः पञ्चमः] C²K₈₂K₁₀K₇;
 नाम पञ्चमो ऽध्यायः E